

## עלייתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי

קתרין רוטנברג

התכנית ללימודי מגדר והמחלקה לספרויות זרות ובלשנות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

### מבוא

חיבור זה הוא גרסה עברית מעודכנת למאמר שכתבתי במקור עבור קהל דובר אנגלית, בעיקר בארצות הברית (Rottenberg 2014a). הואיל ואיני עוסקת בחקר התרבות הישראלית, איני מתיימרת לומר בהחלטיות אם ניכרת בישראל התחזקות של הפמיניזם הניאו-ליברלי ואיך היא מתבטאת בהקשר המקומי.<sup>1</sup> ואף על פי כן, ברצוני לחלוק עימכם בקצרה כמה מחשבות על הרלוונטיות האפשרית של הניתוח שאני מציעה ולחתום את ההערות הללו באנקדוטה שמרמזת כי המסגרת שאני מציעה כאן עשויה בהחלט לספק תובנות על הנוף הישראלי בזמננו.

את המושג "פמיניזם ניאו-ליברלי" טבעתי בגרסה המקורית של מאמר זה, וכבר כמה שנים הוא משמש חוקרים וחוקרות רבים הבוחנים את הופעתו המחודשת של השיח הפמיניסטי במגוון רחב של תחומים.<sup>2</sup> חוקרים אלו מתעדים את התעוררותו של השיח הפמיניסטי החדש הזה ואת הביטויים הספציפיים שלו לא רק במדינות המערב, אלא גם במדינות כגון הודו וסין (ראו Meng 2017; Wilson 2017). מסגרת הדיון הפמיניסטי ייחודית לכל מדינה, אך למרבה התמיהה הקווים הכלליים של התופעה דומים למדי: ככל שהרציונליות הניאו-ליברלית משתלטת על עוד ועוד תחומים בחייהם של בני אדם ומעצבת מחדש כל דבר וכל אלמנט של החברה בהתאם למודל עסקי בן זמננו, צץ לצידה

\* תרגמה מאנגלית ענת גלאון. מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (602/16).

1 לסקירה מועילה של מחקר מגדרי בישראל המתמקד בהקשר הניאו-ליברלי ראו ששון-לוי ומשגב 2017, 185-189.

2 ראו למשל Banet-Weiser 2015; Gill and Orgad 2015; Calkin 2017.

הפמיניזם הניאו-ליברלי ככלי שרת בידיה. זהו פמיניזם שנותק למרכה הדאגה ממושגי מפתח כגון שוויון, צדק ושחרור – מושגים שעיצבו את תנועות הנשים ואת הפמיניזם מראשיתם. באמצעות התנערות מהמבנים החברתיים-כלכליים והתרבותיים המעצבים את חיינו, הפמיניזם הניאו-ליברלי מייצר סובייקטית פמיניסטית שמצד אחד מפרקת את אוצר המילים שביכולתו לתאר את הכוחות המדכאים המכתיבים את חייה של מרבית אוכלוסיית העולם ומצד שני דואגת לעצמה ומקבלת את מלוא האחריות על רווחתה (well-being).

במאמר זה, כמו בכמה מאמרים אחרים שכתבתי, אני מפרטת כיצד בארצות הברית הרווחה הזאת נסמכת במידה הולכת וגוברת על היכולת ליצור איזון מוצלח בין עבודה למשפחה, שמבוסס על חישובי עלות-תועלת (Rottenberg 2014b; 2017). אני טוענת שהאיזון הזה לא רק נהיה שכיח בדמיון החברתי כסוג של טובין תרבותיים, אלא שהוא גם מסייע ביצירת מודל חדש של אישה משוחררת: אשת מקצוע שמשכילה לאזן בין קריירה מוצלחת לחיי משפחה מספקים. במילים אחרות, "איזון מאושר בין העבודה למשפחה" מוצג עתה כאידיאל פמיניסטי פרוגרסיבי, בעיקר בתקשורת המיינסטרים הפופולרית. חוקרות כגון שני אורגד (Orgad 2017) וסירי סורנסן (Sorensen 2017) הרחיבו את הניתוח הזה למדינות מערביות אחרות וחשפו כיצד האידיאל של איזון בין עבודה למשפחה הולך ונהיה מובן מאליו בכריטיניה ובנורווגיה.

אמנם ההיסטוריה של הפמיניזם בישראל שונה בתכלית מההיסטוריה של הפמיניזם האנגלו-אמריקני, אך אין ספק שיש ביניהן גם קווי דמיון רבים. מעבר לעובדה שנשים רבות במיליה החברתי שלי בבאר שבע ובתל אביב מבטאות במידה הולכת וגוברת את שאיפתן להגיע לאיזון מאושר כלשהו בין עבודה למשפחה, אינני יכולה לפרט באילו דרכים בדיוק הניתוח שלי עשוי להיות רלוונטי לישראל משום שלא חקרתי את הפמיניזם בהקשר שלנו. ואף על פי כן, אבקש לחתום את ההקדמה הזאת באנקדוטה שמלמדת על כך שהפמיניזם הניאו-ליברלי לא פסח על ישראל: ביום האישה בשנת 2014 הופתעתי למצוא בתיבת הדואר שלי חבילה מנשיאת אוניברסיטת בן-גוריון פרופ' רבקה כרמי – האישה הראשונה שעמדה בראש אוניברסיטה בישראל. למרבה הפליאה מצאתי בפנים את לפרוץ קדימה, המהדורה העברית של ספרה של שריל סנדברג (2013). אני זוכרת שתהיתי אז מניין ידעה כרמי על פרויקט המחקר המתמשך שלי על המניפסט הפמיניסטי של סנדברג ועל הפמיניזם הניאו-ליברלי. כפי שהתברר לי לאחר מכן, כל אחת ואחת מהנשים חברות הסגל של אוניברסיטת בן-גוריון קיבלה אותה מתנה עצמה. במאמר שלהלן אני בוחנת אפוא, אם כי בהקשר שונה, את סוג העבודה התרבותית שנעשית כאשר נשיאת אוניברסיטה, שהיא פמיניסטית מוצהרת, מעניקה את הספר לפרוץ קדימה לכל הנשים בסגל האוניברסיטה.

## א. עלייתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי

אנו ניצבים כיום בפני מגמה חדשה: עוד ועוד נשים בעמדות כוח תומכות בפומבי וללא בושה בפמיניזם. דוגמה מובהקת לכך היא מאמרה של אן-מארי סלוטר, "מדוע נשים עדיין לא יכולות לקבל הכול" (Slaughter 2012), שהתפרסם באטלנטיק בקיץ 2012 והפך עד מהרה למאמר הנקרא ביותר בהיסטוריה של המגזין.<sup>3</sup> אחריו, במרץ 2013, הגיע אל המדפים הספר לפרוץ קדימה של שריל סנדברג ונכנס מיד לרשימת רבי-המכר של הניו יורק טיימס (ראו למשל Suddath 2013). שני המניפסטים הפמיניסטיים הללו, האחד פרי עטה של מנהלת תכנון המדיניות לשעבר במשרד החוץ האמריקני ופרופסור בפרינסטון, והאחר של מנכ"לית התפעול של פייסבוק, זוכים למספר קוראים רב ומעוררים דיון ער ותשומת לב תקשורתית נרחבת עד כדי כך שפרשנים החלו להשוות את סנדברג לבטי פרידן, ואת סלוטר לגלוריה סטיינמ.<sup>4</sup> אותם פרשנים הכריזו כי המחלוקת בין סנדברג לסלוטר על הדרך המיטבית שתאפשר לנשים לאזן בין עבודה למשפחה היא "המחלוקת הפמיניסטית הגדולה ביותר מאז סירבה גברת פרידן ללחוץ את ידה של גלוריה סטיינמ לפני עשרות שנים" (Kantor 2013). בעידן שמתואר לעיתים קרובות כפוסט-פמיניסטי (McRobbie 2009), במרחב הציבורי בארצות הברית נראה כי הפמיניזם קם לתחייה.

בעקבות צאתו לאור של לפרוץ קדימה והבליץ התקשורתי שנלווה אליה, נשמעו ביקורות ממגוון מקורות פופולריים, מהניו יורק טיימס ועד לאל-ג'זירה.<sup>5</sup> המבקרים, ובייחוד פמיניסטיות רדיקליות וסוציאליסטיות, הכירו בתרומתם של קולות כמו זה של סנדברג להתעוררות מחודשת של דיון ציבורי על אי-השוויון המגדרי הנמשך בארצות הברית, אך גם הבהירו שהפמיניזם המתהווה הזה מתבסס על ביטול השאלות שמעסיקות את רובן המכריע של הנשים בארצות הברית וברחבי העולם (ראו למשל Eisenstein 2013; Rottenberg 2013). יתרה מזו, התעוררו דיונים על ההתאמה ההולכת וגוברת בין הפמיניזם המיינסטרימי לערכי השוק הנגזרים מהניאו-ליברליזם (למשל Eisenstein 2009; Fraser 2013). פמיניסטיות ותיקות תוהות כיום מה משמעות השינוי הזה מתנועה שהקדישה את עצמה בעבר לשחרור האישה – גם אם היו בעיות במטרה הזאת ובאופן יישומה – לתנועה שממוסגרת כעת במונחים אינדיבידואליסטיים קיצוניים ואינה קוראת לצדק חברתי או קולקטיבי. מנקודת המוצא של שאלה זו אני מבקשת לברר שאלה קשורה אך שונה במקצת: מדוע יש בכלל צורך בפמיניזם שמבוסס על הנורמות של הניאו-ליברליזם? אני סבורה שאפשר לראות במניפסט הפמיניסטי של סנדברג סימפטום של תופעה תרבותית רחבה יותר, שבה הפמיניזם הניאו-ליברלי תופס במהירות את מקומו של הפמיניזם הליברלי. באמצעות בחינה מדוקדקת של השפה ושל עולם המושגים המשתנה

3 נתון זה פורסם באתר האינטרנט של אוניברסיטת פרינסטון ב-3 בדצמבר 2012.

4 סלוטר הייתה האישה הראשונה שהתמנתה למנהלת תכנון המדיניות במשרד החוץ האמריקני.

5 ראו Kantor 2013; Huffer 2013; Eisenstein 2013.

בלפרוץ קדימה, שזכה להצלחה מסחררת, אפשר לדעתי ללמוד על התהליך התרבותי המתמשך שבו הפמיניזם הליברלי המיינסטרימי עובר פירוק והופך לצורה של ממשליות (governmentality) ניאו-ליברלית (Larner 2000; Brown 2003). שלא כמו הפמיניזם הליברלי הקלאסי – שתכלית קיומו הייתה הצבת ביקורת אימננטית על הליברליזם וחשיפת ההדרה המגדרית הטמונה בשוויון האוניברסלי לכאורה שהבטיחה הדמוקרטיה הליברלית, ביחוד בכל הנוגע לחקיקה, לקבלת תפקידים בכירים במוסדות ולשילוב מלא של נשים במרחב הציבורי – נראה כי הפמיניזם החדש הזה מתואם להפליא עם הסדר הניאו-ליברלי המתפתח. במילים אחרות, הפמיניזם הניאו-ליברלי אינו מציע שום ביקורת – אימננטית או אחרת – על הניאו-ליברליזם. ובענייננו, לפרוץ קדימה חושף כיצד המעטפת של הליברליזם מגויסת כדי להביא לעולם את הפמיניזם הניאו-ליברלי ולברוא סובייקטיות פמיניסטית (ולא פשוט נשית) חדשה. הסובייקטיות הזאת, שעוברת אינדיבידואציה קיצונית, היא פמיניסטית במובן זה שהיא מודעת היטב לאי-השוויון שבין גברים לנשים. ואולם אותה סובייקטיות עצמה היא גם ניאו-ליברלית, לא רק מפני שהיא מתעלמת מהכוחות החברתיים, התרבותיים והכלכליים שמייצרים את אי-השוויון הזה, אלא גם מפני שהיא דואגת לעצמה ומקבלת עליה את מלוא האחריות לרווחתה ולשלומה, התלויים במידה הולכת וגוברת באיזון מוצלח בין עבודה למשפחה, שמבוסס על חישובי עלות-תועלת. הסובייקטיות הפמיניסטית הניאו-ליברלית מגויסת אפוא להפיכתו של אי-השוויון המגדרי המתמשך מבעיה מבנית לעניין אישי.

בהמשך הדברים אגדיר בקצרה מהי ממשליות ניאו-ליברלית ומהי צורת הממשל הספציפית שלה, ואטען שנוצרת לצידה צורה חדשה של פמיניזם. לאחר מכן אראה כיצד לפרוץ קדימה משתמש במונחים השאלים מהפמיניזם הליברלי, אך פועל להיווצרות סובייקטיות פמיניסטית ניאו-ליברלית חדשה, הנבדלת ממקבילתה הפמיניסטית הליברלית. אתמקד בשלושה מן הביטויים המרכזיים של סנדברג: (1) "להפנים את המהפכה"; (2) "לפרוץ קדימה"; (3) "הפער בשאיפה למנהיגות", ואראה כיצד הם מבוססים כולם על הגיון שוק. לבסוף אשאל מדוע הניאו-ליברליזם הוליד בכלל סובייקטיות פמיניסטית ולא פשוט סובייקטיות נשית. אף שאפשר בהחלט להבין את הסוג המתהווה הזה של פמיניזם כעוד חלקה שהניאו-ליברליזם השתלט עליה באמצעות יצירת גרסה משלו, אני טוענת שהוא משרת בו בזמן מטרה תרבותית פרטיקולרית: הוא מרוקן מתוכן את הפוטנציאל של הפמיניזם הליברלי המיינסטרימי על מנת להדגיש את הסתירות המוכנות בדמוקרטיה הליברלית, ובדרך זו מחזק עוד יותר את הרציונליות הניאו-ליברלית.

## ב. רציונליות ניאו-ליברלית

במאמרה המכונן "ניאו-ליברליזם וקץ הדמוקרטיה הליברלית" טוענת ונדי בראון כי יש חשיבות מכרעת להבנת הנוף הפוליטי של ארצות הברית בימינו ככזה שהרציונליות הניאו-

ליברלית הפכה בו לצורת המשילות הדומיננטית (Brown 2003). צורת המשילות הזאת אינה מוגבלת לתחום הכלכלי או למדיניות הממשלה, אלא היא "מייצרת סובייקטים, אופני אזרחות והתנהגות וסוג חדש של התארגנות חברתית" (שם, 38). על כן, הניאורליברליזם לעולם אינו רק מערך של קווי מדיניות כלכלית או מערכת כלכלית שמאיצה הפרטה, דה-רגולציה ורווח תאגדי, אלא מופע של ממשליות במובן הפוקויאני של התוויית ההתנהגות (Foucault et al. 2002; Lemke 1991). במילים אחרות, הניאורליברליזם הוא רציונליות פוליטית דומיננטית הנעה בין ניהול המדינה והאוכלוסייה לניהול התנהגותו של הסובייקט, ומבנה את הפרט כשחקן יזמי. בעקבות זאת מופיעות סובייקטיביות פוליטית וזהויות חברתיות חדשות. לפי בראון, אחד מסמלי ההיכר של העידן הניאורליברלי שאנו חיים בו הוא אכן אותו עיצוב של כל פעולה אנושית על פי תבנית של מונחי יזמות עסקית (Brown 2003, 118).

בהתבסס על בראון ועל חיבוריהם של ניקולס רוז (Rose 1993) ושל תיאורטיקנים אחרים בני זמננו העוסקים בממשליות (לדוגמה Barry et al. 1996) טענה ונדי לרנר (Larner 2000) כי הניאורליברליזם הוא בו בזמן שיח פוליטי על טבעו של השלטון ושורה של פרקטיקות שמאפשרות ניהול אינדיבידואלים ושליטה עליהם. צורה זו של ממשל משנה את ההיגיון המנחה את התנהלותם של מוסדות שונים, מבתי ספר ומקומות עבודה ועד לסוכנויות בריאות ורווחה, ויוצרת בתוך כך סוג חדש של עצמיות, אשר "מעודד אנשים לראות את עצמם כסובייקטים אינדיבידואליים אקטיביים האחראים בעצמם לשיפור רווחתם ושלומם" (שם, 13). צורות קולקטיביות של פעולה או רווחה נשחקות, ואת מקומן תופס משטר חדש של מוסר, שקושר את היושר המוסרי בקשר הדוק אף יותר להסתמכות על העצמי, ליעילות וליכולתו של הפרט לממש את בחירותיו האוטונומיות. ואולם מבחינתה של לרנר הדבר המטריד ביותר הוא האופן שבו המשילות הניאורליברלית פורמת רעיונות של צדק חברתי ודוחק את מושג האזרחות על ידי יצירת זהויות כלכליות כבסיס לחיים פוליטיים.

קצת יותר מעשור אחרי לרנר גינתה החוקרת הפמיניסטית החשובה ננסי פרייזר (Fraser 2013) את החפיפה ההולכת וגדלה בין עמדות דומיננטיות של הפמיניזם ובין הקפיטליזם הניאורליברלי. במאמרה הפרובוקטיבי "פמיניזם, קפיטליזם ועורמת ההיסטוריה" (שם, 209-226) פרייזר טוענת כי העדיפות הברורה שנתן הגל השני של הפמיניזם לתביעה להכרה בזהות על פני התביעה לחלוקה מחדש (כלומר לצדק כלכלי) היא הסיבה להתלכדותו של הפמיניזם של ימינו עם הקפיטליזם הניאורליברלי. במילים אחרות, זניחת הביקורת הכלכלית, בייחוד מצד פמיניסטיות פוסט-סטרוקטורליסטיות, הייתה הרת אסון, שכן היא הובילה לחיזוק הקפיטליזם הניאורליברלי. ההתמזגות הנוכחית של הפמיניזם עם הניאורליברליזם נתפסת אפוא כמורשתו של הגל השני של הפמיניזם והימנעותו מביקורת מטריאליסטית. אמנם איני מסכימה עם האשמותיה של פרייזר, אבל אני מאמינה שהמאמר שלה חיוני לדיון, היות שהוא מדגיש את התהוותו של מופע פמיניסטי בן זמננו המבוסס מיסודו על הגיון שוק.

על כל פנים, השאלה מדוע הניאו-ליברליזם זקוק לפמיניזם בעינה עומדת. כפי שאטען, הופעתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי בנקודת הזמן ההיסטורית הזאת משרתת מטרת מסוימות, אך כפי שטענו אוזלם אסלאן וזאינפ גמבטי בצורה משכנעת, האשמתה של פרייזר את הגל השני של הפמיניזם משמעה "ייצוג שגוי של 'עורמת ההיסטוריה'" מתוך ראייה סיבתית של העבר (Aslan and Gambetti 2011, 145). אני טוענת אפוא שההתלכדות שאנו עדים לה כיום בין הניאו-ליברליזם לפמיניזם מלווה בייצורו של סוג חדש של פמיניזם, שמבטל את הפמיניזם הליברלי המיינסטרימי הקלאסי. יתרה מזו, הפמיניזם הניאו-ליברלי הזה מסייע ביצירת סוג פרטיקולרי של סובייקטית פמיניסטית. באמצעות שימוש במושגי מפתח ליברליים כגון שוויון, הזדמנות ובחירה חופשית אגב שינוי או החלפה של תוכנם, סוג חדש זה של פמיניזם יוצר סובייקטית פמיניסטית שהיא לא רק אינדיבידואלית אלא גם יזמית במובן זה שהיא מוכוונת לניצול מיטבי של המשאבים העומדים לרשותה על ידי חישוב בלתי פוסק, יוזמה אישית וחדשנות. ואכן, פתרונות אישיים יצירתיים מוצגים כפתרונות פמיניסטיים ופרוגרסיביים, ויצירתו של איזון מוצלח בין עבודה למשפחה נעשית המשימה העיקרית שלה. באופן פרדוקסלי, אי-השוויון בין גברים לנשים זוכה להכרה רק כדי שיהיה אפשר להתכחש לו, ושאלת הצדק החברתי מתעצבת מחדש במונחים אישיים של הפרט.

### ג. המעטפת הליברלית של לפרוץ קדימה

לפרוץ קדימה הוא טקסט שבו אפשר להבחין בצורה ברורה ביותר בתהליכים שבאמצעותם ודרכם מפורק הפמיניזם הליברלי ונולדת הסובייקטית הפמיניסטית הניאו-ליברלית. הספר הוא ערבוביה של אנקדוטות אישיות, שפה מלאת מוטיבציה וכתובה עיתונאית, והוא עמוס "עובדות מוצקות" ונתונים סטטיסטיים. זהו ספר קצר וקריא, וסנדברג מקפידה להציג ביטויים תמציתיים וקליטים במטרה למשוך קהל קוראים רחב ככל האפשר. זאת ועוד, היא מפרטת באופן מודע כיצד הייתה רוצה שהטקסט שלה ייקרא: אין לראות בלפרוץ קדימה סיפור חיים, ספר עזרה עצמית או מדריך לניהול קריירה; הספר משתמש בז'אנרים הללו כדי ליצור "מניפסט פמיניסטי" אשר כל ייעודו לעורר השראה בנשים ולדרכן אותן לחתור בכל כוחן להשגת מטרותיהן (סנדברג 2013, 20-21). הספר נכתב מתוך שאיפה לחדש את הדיון הפמיניסטי ולממש את ההבטחה לשוויון "אמיתי" – אחת מאבני הפינה של הדמוקרטיה הליברלית. נדמה אפוא שהפמיניזם הליברלי משמש מערכת הפיגומים של הטקסט.

כבר בעמודים הראשונים של לפרוץ קדימה, סנדברג מכריזה ברוב הוד והדר כי מצבן של הנשים בארצות הברית ובעולם המפותח מעולם לא היה טוב יותר: "אנחנו ניצבות על כתפיהן של הנשים שבאו לפנינו ושהיו צריכות להילחם על זכויות שנראות לנו כיום מובנות מאליהן" (שם, 16). היא גם מתעקשת שעל נשים בעולם המערבי להיות אסירות תודה מפני שהן מרוחקות מרחק של מאות שנים מן היחס הבלתי נסבל אל נשים בארצות

כגון אפגניסטן או סודן. רק בזכות מזל נשים נולדות למשפחות בארצות הברית ולא "באחד המקומות הרבים בעולם שבהם נשללות מנשים זכויות בסיסיות" (שם, 45). אם כן, הדיון ממוסגר מיד במסלול הפרוגרסיבי הבינארי השחוק המציב את המערב המשוחרר אל מול שאר העולם המשועבר. ארצות הברית והדמוקרטיה המערביות מוצגות כפסגת הציוויליזציה המתקדמת לעבר המטרה המרכזית של שוויון אמיתי בין נשים לגברים. "שוויון מגדרי" נהיה המדד לציוויליזציה, כפי שהדגישה שרה פאריס, והעקרונות הליברליים נקבעים כסטנדרטים הבלתי מעורערים של הטוב (Farris 2012). במבט ראשון נדמה שהמסגור הזה מסיט הצידה את שאלת אי-השוויון המתמשך בבית על ידי התמקדות בדיכוי אמיתי במקומות אחרים, והרי לא מקרה הוא שסנדברג מזכירה מדינות שמוצגות חדשים לבקרים בתקשורת המערבית ככאלה שפשתה בהן הקיצוניות האסלאמית. כפי שטוענת אן נורטון בצורה משכנעת, זהו חלק משיח אסלאמופובי שאינו חדל לתאר את העולם המוסלמי כעולם עוין במיוחד כלפי נשים ובכך מסייע לאמריקנים בחיזוק הרגש הלאומי ובבניית האומה (Norton 2013, 67).

ואולם לפרוץ קדימה אינו משתמש במוטיב האנטי-אסלאמי כדי להסיט את "מבטם של פמיניסטיות ושל מבקרים פוטנציאליים אחרים מן הדיכוי המתמשך של נשים במערב" (שם, 67). במקום זאת סנדברג מפנה עין ביקורתית אל ארצות הברית עצמה ומצהירה שעל אף ההתקדמות העצומה עוד רבה הדרך, בייחוד בעניין תפיסת עמדות כוח והנהגה בידי נשים. מבחינת הייצוג בפסגה, היא אומרת לנו, בממשלה, בתעשייה ובתאגידים נשים עדיין נשרכות מאחור. אי-השוויון המגדרי קשור אפוא למיעוט הנשים בעמדות כוח. אם כן, מצד אחד סנדברג רואה בליברליזם ובמאבק הפמיניסטי הליברלי את האחראים ליצירת הנוף התרבותי של ימינו, שטמונות בו הזדמנויות היסטוריות לנשים במערב בכלל ובארצות הברית בפרט, ומצד שני היא ממשיכה להתוות את דרכי הפעולה כדי להיחלץ מן המבוי הסתום ולממש סוף-סוף את ההבטחות של תנועת הנשים ושל הדמוקרטיה הליברלית עצמה. בעמודים הראשונים של ספרה סנדברג גם מציגה לראווה את הליברליות והפרוגרסיביות שלה; לשם כך היא מגייסת את מושג השוויון ומדגישה את חשיבותו כעיקרון מנחה. היא מקוננת על שהמהפכה הפמיניסטית של שנות השבעים נבלמה ומצהירה כי "ההבטחה שנזכה לשוויון אמיתי אינה דומה לשוויון אמיתי" (סנדברג 2013, 18). הצהרה זו, כמו הצהרות אחרות שפזורות בטקסט, מבהירה כי סנדברג מנסה למקם את עצמה בתוך מסורת פמיניסטית ליברלית ארוכה יותר; מטרתה, כפי שהיא מצהירה שוב ושוב, היא להתקדם לעבר עולם שוויוני יותר. זאת ועוד, לאורך הספר היא מזכירה עקרונות פוליטיים ליברליים אחרים, כגון יחס הוגן ושוויון הזדמנויות. שפת הטקסט לא תמיד קוהרנטית או עקבית, אבל הדגש מושם ללא ספק על יצירת התנאים שיאפשרו לנשים חופש בחירה רב יותר בהחלטותיהן בקשר לעבודה ומשפחה. סנדברג אף מצביעה על אי-השוויון המבני שעדיין קיים בארצות הברית. היא מספרת לקוראיה שהיא יודעת היטב שעוד ישנם מחסומים מוסדיים ומודה שיש לסלק אותם. ואולם האמירות הללו מוגבלות ונאמרות כבדרך אגב,

בעוד הרוב המכריע של הספר מתמקד בגורמים שנחשבים המחסומים המשמעותיים יותר בדרך של נשים להצלחה: המחסומים הפנימיים. בטרם נפנה לעיין במושגי המפתח של הספר, חשוב לציין כי השפה והמבנה של לפרוץ קדימה מזכירים במובנים רבים טקסטים פמיניסטיים אחרים, שכבר נחשבים קלאסיים, שכוונו אל התרבות הפופולרית ולחשיפה תקשורתית (Stansell 2010, 206), כגון המסתורין הנשי של בטי פרידן (Friedan 1963) ומיתוס היופי של נעמי וולף (2004 [1990]). כל הספרים הללו – כולל ספרה של סנדברג – מנסים לזהות את המקור לפרדוקס (הליברלי) החוזר ונשנה: בהנחה ששוב אין חוקים מפלים ומוסדות מדירים שחוסמים את התקדמותן של נשים ואת ההזדמנויות שלהן, מה הן הסיבות להתמשכות אי-השוויון בין נשים (לבנות מהמעמד הבינוני) ובין גברים בארצות הברית? מטרתה של בטי פרידן הייתה לחשוף את הנורמות התרבותיות השולטות ואת הלחצים הכרוכים בנשיות, כלומר אותו "מסתורין נשי" אשר בגללו נשים לבנות בנות המעמד הבינוני נשארו בבית בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, ואילו מטרתה של נעמי וולף הייתה לחשוף כיצד האידיאלים העכשוויים של היופי הנשי, המיוצרים ללא הרף בתקשורת ההמונים, סייעו ביצירת אוירה של שנאה עצמית ולוחמה פסיכולוגית בקרב דור חדש של נשים מהמעמד הבינוני שגדלו לאורה של תנועת הנשים ונכנסו למרחב הציבורי בהיקף רחב מאי פעם. סנדברג מתמודדת גם היא עם שאלה דומה (ופונה גם היא לקהל לבן פריווילגי מן המעמד הבינוני-גבוה), וכמו פרידן היא מעוניינת בסופו של דבר לעודד נשים להשיג קריירה מקצועית.<sup>6</sup> עם זאת, לעומת וולף ופרידן גם יחד, בלפרוץ קדימה בחרה סנדברג בבירור שלא להתעמת עם לחצים חברתיים או לנסות לשנות אותם, אלא להתמקד במה שנשים יכולות לשנות בעצמן, ב"מחסומים שקיימים בתוכן פנימה" (סנדברג 2013, 19). הנקודה שבה מועבר הדגש מניסיון לשנות לחצים חברתיים אל מרחבים אפיקטיביים פנימיים, שדורשים שליטה עצמית מתמדת, היא הנקודה שבה מרוקן הפמיניזם הליברלי מתוכן ולובש צורה של ממשליות ניאו-ליברלית. התביעה למימוש עצמי ולשינוי עצמי אינה בגדר חידוש בארצות הברית, כמוכן. כפי שתארה כריסטיין סטנסל בקפדנות רבה כל כך (Stansell 2010), תביעה זו הייתה חלק מרכזי בתנועת הנשים בשנות השבעים, וההיסטוריה שלה בתרבות האמריקנית ארוכה יותר: החל בשיח של החלום האמריקני והמיתוס של הורשיו אלג'ר (Horatio Alger), עבור בכתות ניו-יארייג' וכלה בטרנדים בני זמננו של מדיטציה ויוגה. אכן, סנדברג שואבת ממגוון רחב של

6 חשוב אולי לזכור שהמסתורין הנשי, שראה אור ב-1963, אינו נחשב רק חלק מהמסורת הפמיניסטית הליברלית, אלא נתפס לעיתים קרובות כספר שעורר את תחילתו של הגל השני של הפמיניזם. מיתוס היופי, לעומת זאת, ראה אור ב-1990, בתקופה שבה המושג "פוסט-פמיניזם" הלך וצבר תאוצה. הטקסט של וולף נחשב לעיתים קרובות חלק ממה שנקרא "הגל השלישי של הפמיניזם" וגם יוחסה לו ביקורת על ההנחות הפמיניסטיות הליברליות. המעניין הוא שלמרות ההבדלים הרבים בין המניפסטים הפמיניסטיים הללו, כולם חוזרים לפרדוקס ליברלי דומה.



צורות שיח אמריקניות מוכרות, כמו האקספציונליזם האמריקני או הז'אנר הספרותי הרווחי של מדריכי "איך להצליח" – בכמה מהן היא מכירה מפורשות, ואחרות משמשות לה מעין פְּלִימְפֶּסֶט מרומז לסוג הפמיניזם שהיא מבקשת לצייר. לדברי אן אפלכאום, לפרוץ קדימה היה "הראשון מרבי-המכר המצליחים באמת של ז'אנר ה'איך להצליח' בעסקים" אשר נועד ושווק במצוה לנשים" (Applebaum 2013). ואולם על אף ההתרגשות הרבה שהתעוררה סביב פרסומו, אפלכאום טוענת שלמעט העובדה שנכתב בידי אישה ונועד לקהל של נשים, אין ממש חדש בספרה של סנדברג.

אף שהביקורת של אפלכאום מדגישה את ההיבט היזמי המובהק של לפרוץ קדימה ומבחינה זו היא בהחלט במקומה, סוג זה של ביקורת מחמיץ בסופו של דבר את החידוש האמיתי במניפסט פמיניסטי כגון ספרה של סנדברג. אם אנחנו מבינים את לפרוץ קדימה כהתערבות חשובה בדיון הפמיניסטי, כפי שאני מאמינה שאנחנו חייבים להבין אותו, הרי אפשר לקרוא את הספר כמסמן (ומשווק) של שינוי בשיח הנוכחי של הפמיניזם הליברלי המיינסטרימי וככזה אשר שיש לו חלק ביצירתה של סובייקטית פמיניסטית חדשה. הסובייקטית הזאת מכירה באי-השוויון המגדרי המתמשך, אך כפי שאני מראה, הפמיניזם שלה עבר תהליך אינדיבידואליזם קיצוני כל כך, עד שהוא אינו מעוגן עוד בשום רעיון של אי-שוויון חברתי ומשום כך שוב אינו יכול להציע שום ניתוח בר-תוקף של מבנים של דומיננטיות גברית, כוח או פריווילגיה. לפמיניזם המתהווה הזה יש אפוא מעטפת ליברלית, אבל תוכנו – כלומר שיטת הפעולה שלו – ניאוליברלי לגמרי.

#### ד. הטיית הכף: הפיכת הליברליזם לניאו-ליברליזם

לפרוץ קדימה, כשמו כן הוא, מתמקד בעידוד נשים "לפרוץ קדימה" ולקדם את הקריירה שלהן. הספר פורש שלל אסטרטגיות לשיפור יכולתן של נשים לקדם את שאיפותיהן המקצועיות. בתוך כך טבעה סנדברג שלושה ביטויים הממלאים תפקיד מרכזי בלפרוץ קדימה, ואשר מאז פרסום הספר מרבים לשמוע אותם במרחב הציבורי ובתקשורת ההמונים: "להפנים את המהפכה", "לפרוץ קדימה", ו"הפער בשאיפה למנהיגות". בטרם אפנה לבחון כיצד הם פועלים יחד ליצירת סוג מובחן של תודעה פמיניסטית, אציג בקצרה את הרציונל שמאחורי בחירתה של סנדברג דווקא בביטויים הללו.

על פי ההיגיון של סנדברג, הצעד הבסיסי הראשון בהכוונת נשים לעבר קריירה מוצלחת הוא "הפנמת המהפכה". צעד זה כרוך כפי הנראה בהכרה (על ידי הפיכתו לאישי) בצורך להמשיך ולהתקדם לעבר שוויון אמיתי בין גברים לנשים (שמשמעו בהקשר זה ייצוג שווה בעמדות כוח). על ידי הכרה במכשולים הפנימיים שלהן והתמודדות עימם יהיו נשים מסוגלות לגייס את הביטחון העצמי הדרוש כדי לדחוף את עצמן להשגת מטרותיהן המקצועיות. מן הטקסט עולה שעל נשים ליצור דרכים יעילות להתגברות על הפחד שלהן להיות בוטות מדי, אגרסיביות מדי או חזקות יותר מגברים. סילוקם של המכשולים

הפנימיים הללו הכרחי להאצת יכולתן של נשים לפרוץ קדימה ולקדם את הקריירה שלהן – השלב המכריע השני בהכוונה מחדש של סדר העדיפויות שלהן. לעיתים קרובות מדי "אנחנו הנשים" עוצרות בעד עצמנו בדרכים רבות בגלל חוסר ביטחון עצמי, מכיוון שאיננו נוטלות את רשות הדיבור, ומשום שאנחנו נרתעות כאשר עלינו להתמסר למה שאנחנו עושות", מסבירה סנדברג (2013, 19). רק כאשר הנשים יפנימו סוף־סוף את המהפכה, יתגברו על המכשולים הפנימיים שלהן ויהיו אקטיביות בקידום הקריירה שלהן – רק אז הן יוכלו להשיג את אחת המטרות הפמיניסטיות המרכזיות של לפרוץ קדימה: סגירת "הפעור בשאיפה למנהיגות". חיסול הפער הזה הוא השלב הסופי בתהליך ההכוונה מחדש של סנדברג. הדרך הוודאית להשגת המטרה החמקמקה הזאת של שוויון מגדרי היא ללא ספק לעודד עוד נשים לטפס במעלה הסולם המקצועי ולהגיע לעמדות בכירות. לפי סנדברג, "התנאים ישתפרו עבור כל הנשים כאשר יהיו יותר נשים בתפקידי הנהגה ונשים יבטאו בקול חזק יותר את צורכיהן ואת בעיותיהן" (שם).

"הפעור בשאיפות" האמורפי הזה הופך במהרה לסמן של אי־שוויון וגורם לצמצום רדיקלי של משמעות אי־השוויון לכדי היעדרן של נשים מעמדות כוח ותו לא. בעקבות זאת מטרות פמיניסטיות ליברליות קלאסיות אחרות, כגון יחס הוגן, גישה שווה לתפקידים במוסדות ושילוב מלא של נשים במרחב הציבורי, נזנחות חיש קל, והטיפול בסולם הדרגות הופך למטרה הפמיניסטית בה"א הידיעה. באמצעות עולם המושגים המשתנה של הספר – שמשמש במסגרת ליברלית ובפועל ממוטט אותה – לפרוץ קדימה ממחיש אפוא בבירור כיצד הפמיניזם הניאו-ליברלי קורם עור וגידים מתחת למעטה הלגיטימציה של השיח הפמיניסטי הליברלי.

מתוך הנחה שעדיין יש אי־שוויון מגדרי בארצות הברית, המניפסט של סנדברג מעלה על נס בפטריוטיות את הרעיונות הליברליים של שוויון, שוויון הזדמנויות ובחירה חופשית, במטרה לעורר מחדש דיון פמיניסטי ציבורי. עם זאת, אם נבחן את הדברים מקרוב, נגלה ששלושת הביטויים המרכזיים שהיא מנסחת משתלטים על המסגרת הליברלית, מרוקנים אותה מתוכן ומחליפים אותה למעשה ברציונליות אחרת. "להפנים את המהפכה", "לפרוץ קדימה" ולסגור את "הפעור בשאיפה למנהיגות" משמשים יחד בטקסט לבריאתה של סובייקטית המחויבת ומעודדת להתאים את עצמה לנורמות השוק ולקבל עליה אחריות על רווחתה ושלומה שלה. זאת ועוד, שוויון אמיתי מיוצר על ידי נשים שמטפסות בסולם המקצועי אחת אחת.

הרעיונות של "להפנים את המהפכה" ו"לפרוץ קדימה" מולידים מעל לכול תודעה פמיניסטית מובדלת ומבודדת. הקריאה להפנמת המהפכה מטרידה במיוחד, שכן הנחת המוצא שלה היא שהמהפכה כבר התחוללה במובן מסוים, ולפיכך אין לנשים אלא להפנים את המציאות ולהתעורר ולפעול על פיה. יתר על כן, גישה זו לא רק מנטרלת את הרעיון הרדיקלי של התקוממות קולקטיבית על ידי שהיא מפוררת את הסוכנים המהפכניים ומעתיקה את הפעילות מהזירה הציבורית אל נפשו של הפרט, אלא היא גם מגדירה שינוי

כעניין פנימי, סוליפסיסטי ואפקטיבי. אין שום נגיעה במה שמעבר לעצמי, וזה מה שמייחד צורה זו של פמיניזם. במילים אחרות, המהפכה מועתקת מגיוס המונים לפעולה פנימית אינדיבידואלית, ובכך היא מופשטת מכל ערך פוליטי פוטנציאלי במובן הארנדטי של "פעולה משותפת" (Gordon 2002). המפנה הזה כלפי פנים מסייע ביצירתה של סוכנת פמיניסטית אינדיבידואלית האחראית, לבדה, לצבור אנרגיה "מהפכנית" משל עצמה. אותה אנרגיה אינה מכוונת כמובן להפלתו של סדר פוליטי כלשהו ואף לא לקידום המודעות לדומיננטיות הגברית המערכתית, שהיו מטרותיו של הפמיניזם הליברלי עוד בשנות השבעים, אלא היא מומרת לשאפתנות ומוכוונת לטיפוח רצונה האישי של כל אישה להגיע לראש הפירמידה. ההטפה לנשים לפרוץ קדימה ולקדם את הקריירה שלהן מרחיקה אותן אפוא בפועל מרעיונות של סולידריות ומפנה אותן אל עבר הפיתוח העצמי שלהן, אשר כדי להצליח בו ולהתקדם נדרש ניטור עצמי מתמיד.

בהקשר שונה מעט טענה אנג'לה מקרובי שאותן קבוצות נשים (Lean In Groups) שסנדברג הצליחה לבנות – בכוח הרצון בלבד – בעקבות לפרוץ קדימה אינן אלא גרסת רפאים חיוורת של קבוצות העלאת המודעות של שנות השבעים (McRobbie 2013). במקום לשמש כלי להעלאת מודעותן של נשים לפוליטיקה מינית או להשלכות של הדומיננטיות הגברית ושל הסקסיזם בחיי היומיום של נשים, נועדו הקבוצות של לפרוץ קדימה לעודד נשים "לשחק את המשחק התאגידי במיומנות רבה יותר" (שם, 24). עצם הרעיון של עידוד הנשים בקבוצות הללו "לפרוץ קדימה" ולקדם את הקריירות האישיות שלהן הוא אנטיזה לתפיסה של פעולה יחד למען מטרה משותפת. הקבוצות הללו מחזקות, יוצרות ומשעתקות בדיוק את אותה סובייקטיבית יזמית הנקראת לקחת את המושכות לידיה כדי לשפר את הסיכויים המקצועיים שלה, בייחוד בעולם התאגידי.

הפרק האחרון של לפרוץ קדימה נקרא "לפעול יחד למען השוויון". המהלך של פרק זה מקביל לתהליך הפירוק של הפמיניזם הליברלי המתרחש לכל אורך הספר: בתחילה סנדברג מעלה על נס את העיקרון הפוליטי הליברלי המקודש, הבלתי מעורער כיום, של שוויון פורמלי, אך במהרה היא עוברת לאנקדוטות אישיות ולהבעת דאגה מהריבוי במספר הנשים בעלות הפוטנציאל הגבוה שסוטות ממסלול הקריירה, בייחוד כשיש להן ילדים. לבסוף היא חותמת בהצגת הפתרון הידוע שלה למהפכה שעמדה מלכת: עוד נשים בעמדות כוח. אין שום השתהות על החשיבות של שוויון אמיתי מעבר להצהרה שהוא יושג רק כאשר "יותר נשים יגיעו לפסגה בהנהגתה של כל מדינה וכל ענף במשק" (סנדברג 2013, 150). אדרבה, הטקסט עובר במהירות הבזק מדיבור על שוויון אל עידוד נשים "לחפש אתגרים, להתמסר לקריירות שלהן" (שם). הפרק מסתיים בקריאה נלהבת לכל אישה ואישה לשאוף להגיע לדרג הגבוה ביותר במקום העבודה שלה. אפילו מנקודת מבט פמיניסטית ליברלית זוהי תפיסה מוזרה בהחלט של "לפעול יחד", שכן כל אישה נקראת לקבוע לעצמה את מטרותיה שלה בקריירה האישית שלה, ואז לפעול בלהט להשגתן. ככה לא "פועלים יחד" – לכל היותר פועלים לחוד למען מטרה דומה אך נפרדת.

באופן אירוני, באותם עמודים אחרונים סנדברג הופכת על פיו את הרעיון של "לפעול יחד". יתרה מזו, היא מניחה בביטחון מלא שעמידתן של נשים רבות יותר בעמדות כוח תבטיח באופן אוטומטי יחס הוגן יותר לכל הנשים, משום שחוויה משותפת מביאה לידי אמפתיה (שם, 171). זוהי בדיוק אותה גישה של "מלמעלה למטה" שבעטייה כבר ספגה סנדברג ביקורת חריפה מפמיניסטיות רבות (ראו למשל Huffer 2013; Rottenberg 2013). לא זו בלבד שהיא פונה אל מספר זעום של נשים, אלא שכל סדר היום שלה נועד להנחלת נורמות השוק, אשר מפצלות יותר מאשר מאחדות, אפילו כשמדובר בנשים הללו, הפריוילגיות מאוד. אף על פי שזוהי נקודת מפתח, אינני מבקשת להתמקד בסוגי ההדרות שעליהן מתבסס הפמיניזם הזה – אשר מבקרים רבים מיהרו להדגיש, בצדק, גם אותן – אלא בדרכים ובסיבות להופעתו, אף שאי-אפשר כמובן להפריד באמת בין הדברים. הפמיניזם החדש שלפנינו אינו עוסק עוד ברעיונות פמיניסטיים ליברליים קלאסיים כגון "כל בני האדם הם שווים ערך מבחינה מוסרית" או ראיית כל אדם כ"תכלית לעצמה", שיש להם היסטוריה ארוכה בתרבות המערב ובארצות הברית (Stansell 2010; Abbey 2011). הוא בורא סובייקטית שנדרשת "לספק את צרכיה שלה ולשרת את שאיפותיה שלה" (Brown 2006, 694). היא עשויה לראות בעצמה תכלית, אך כל היתר הופכים לאמצעי ותו לא. יתרה מזו, היושר ה"מוסרי" של הסובייקטית הפמיניסטית הזאת נמדד על פי מידת יעילות הטיפול שלה בעצמה, אשר כרוך בחישוב, ביוזמה ובחדשנות. הפמיניזם הניאו-ליברלי עוסק מעל לכול בבניית סובייקטית פמיניסטית שמייצגת "אחריות אישית" ואינה דורשת עוד דבר מהמדינה או מהמשלה או אפילו מהגברים כקבוצה; אין עוד כל ניסיון להתעמת עם המתח שבין האינדיבידואליזם הליברלי, השוויון ואותם לחצים חברתיים העלולים להפריע למימוש של השוויון האמיתי. זאת ועוד, כפי שציין דיוויד אנג באופן משכנע בהקשר אחר, הסובייקטית הזאת היא גם סובייקטית של "פוסט-גזע" המסייעת להבטיח, שוב, את שכחת הסוגיה הגזעית (Eng 2010, 4). יצירתה של הסובייקטית הפמיניסטית הניאו-ליברלית מחזקת אפוא את ההנחה שהמאבק לשוויון גזעי – ממש כמו המהפכה הפמיניסטית – כבר התרחש כמובן מסוים, כבר הצלחה, ואם כך הרי הוא נחלת העבר. לכל היותר רומזים שחשוב שנשות מקצוע ישמיעו את קולן במקומות העבודה שלהן כדי לקדם שיפורים ממוקדים או כירורגיים. אין כל אזכור של פתרונות קולקטיביים לעוולות היסטוריות; אדרבה, הסובייקטית הפמיניסטית הניאו-ליברלית משוללת כל הכוונה למען טובת הכלל.

#### ה. באושר ועושר: אַפְקָט והאידיאל הפמיניסטי החדש

עד כה הדגשתי את העיסוק בדרכון נשים "לחלום בגדול" מבחינה מקצועית, אבל חשוב להבהיר שהדגש של לפרוץ קדימה על פיתוח קריירה לא נועד בשום אופן לבוא על חשבון חיי משפחה. ההפך הוא הנכון, קריאתה של סנדברג לנשים לפרוץ קדימה ולקדם את הקריירה

שלהן מוצגת בטקסט כתגובה למגמה גוברת ומטרידה, שבה "מספר הנשים המיומנות מקצועית אשר נסוגות ופורשות מכוח העבודה [כאשר יש להן ילדים] גדול מאוד" (סנדברג 2013, 25). הספר מכריז שוב ושוב שברגע שכל אישה תייחס ערך רב יותר להתפתחותה המקצועית ו"תפרוץ קדימה" בקריירה שלה, תוכל כל אישה לסלול את הדרך לאיזון מוצלח ויעיל יותר בין עבודה למשפחה. לפיכך האידיאל הפמיניסטי המוצג כאן בהחלט איננו האידיאל החד-ממדי של אשת המקצוע שמקריבה את המשפחה למען הקריירה, אלא של אישה חזקה שמצליחה לאזן בין קריירה מוצלחת ובין חיי משפחה מספקים. בדרך זו הפמיניזם הניאו-ליברלי לא רק מכוונן סובייקטית שאחראית לטיפול בעצמה, אלא גם מנרמל אותה ודורש ממנה לשאוף הן להצלחה מקצועית והן להגשמה עצמית – אשר מתורגמת כמעט תמיד לאימהות. המסר ברור: רווחתה של אישה פרוגרסיבית מצליחה תתאפשר אך ורק אם תשכיל לייצר איזון בין עבודה ומשפחה; רק בחירות מסוימות יכולות לקדם נשים ולקרב אותן לרווחה אישית ולתודעה פמיניסטית אמיתית.

זאת ועוד, הרעיון של רדיפת האושר מזוהה עם מעין מודל כלכלי שבו כל אישה מתבקשת לחשב את האיזון הנכון בין העבודה למשפחה. ההבטחה לשחרור ולאושר שמציע הפמיניזם הזה תלויה לא רק ברצונה האקטיבי של אישה להיות אשת מקצוע וגם להיות אִם לילדים החיה בזוגיות, אלא גם ביכולתה לאזן באופן מושלם בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי. האושר ממלא אפוא תפקיד מכריע בפמיניזם החדש הזה: הוא משמש יעד של חישוב פרטיקולרי, מתפקד כמטריצה מנרמלת ומשמש להסטת תשומת הלב מהתהליך המהיר של החלפת הפמיניזם הליברלי המיינסטרימי בפמיניזם הניאו-ליברלי.

כפי שטענתי במקום אחר (Rottenberg 2014b), הקריאה לאיזון מאושר בין עבודה למשפחה היא אחת הדרכים שבאמצעותן הפמיניזם החדש מתכחש לפערים המגדריים המובנים בהפרדה שבין הפרטי לציבורי בדמיון הליברלי, ובמקביל מספק קרקע פורייה להתפשטותה של הרציונליות הניאו-ליברלית.<sup>7</sup> במילים אחרות, ההתגייסות הנרחבת וההשלמה עם מושגים דוגמת איזון מאושר בין עבודה ומשפחה משמשות לשימור ההנחות המגדריות הקיימות אשר מאפשרות את הייצור הליברלי של המרחב – כלומר את ההפרדה בין הפרטי לציבורי – כשהן מאפשרות בתוך כך גם את המשך הריסתם של היסודות שעל בסיסם נבנה אותו מרחב. לפיכך הרדיפה אחר האושר מרחיקה אותנו לא רק מהתנגדות לעלייתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי אלא גם מהניסיון לדמיין את המרחב ואת היחסים החברתיים בדרכים חדשות.

7 טענתי גם שהאידיאל הפמיניסטי החדש הזה – שאני מכנה "האישה המאוזנת" (Balanced Woman) – מסייע להשאיר את הנשים כשרגלן האחת נטועה היטב במרחב הפרטי. ואולם זוהי רק אחת מן ההשפעות הרבות של הופעת הנורמה החדשה של הנשיות הפרוגרסיבית.

כדי לממש את ההבטחה הפמיניסטית של המילניום החדש נראה אפוא שנשים פרוגרסיביות שאפתניות מחויבות ומעוררות לפעול להשגת אושר באמצעות בנייתו של איזון בין עבודה למשפחה המותאם אישית למידותיהן. יתרה מזו, הפנייה לרעיון של "איזון מאושר" תורמת תרומה נוספת להפיכת הפמיניזם הליברלי המיינסטרימי משיח העוסק, גם אם לא במישרין, בלחצים חברתיים לשיח שמייצר סובייקטיבית שמפנה את מבטה פנימה ומנטרת את עצמה בלי הרף. שיווי משקל מוצלח עשוי לכלול למשל פיצוי על זמן אבוד עם הילדים לאחר השקעת שעות ארוכות מדי בעבודה או מציאת פתרונות יצירתיים לקונפליקטים בלתי צפויים, לדוגמה קביעת שיחת ועידה חשובה לשעה שבה הילדים כבר ישנים – אחרי הכול, המטרה של יצירת שיווי משקל כזה ושמירה עליו היא מטרה חמקמקה, משום שקשה כל כך לאמוד את הערך של רווחה. ואולם מעצם טבעו החמקמק כל כך של האפקט, יצירת האיזון דורשת חישוב מתמיד ואופטימיזציה של המשאבים האישיים. לכן החיפוש אחר שיווי משקל שיהיה לא רק שפוי אלא גם מספק מעלה ביתר שאת את הצורך בסובייקטיבית יזמית ובהגיון שוק – שכן יעילות, חדשנות וחישובי עלות-תועלת הם בעלי חשיבות עליונה להבטחת הצלחה וסיפוק, ולו לפרק זמן מוגבל.

נראה כי הנורמה הפמיניסטית החדשה הזאת כבר השתרשה בדמיון התרבותי של ארצות הברית. כך לדוגמה, במאמר שהתפרסם בניו יורק טיימס בקיץ 2013 תיארה קייט טיילור תופעה רווחת והולכת בקרב סטודנטיות בנות המעמד הבינוני הלומדות לתואר ראשון באוניברסיטאות עילית: צעירות בעלות פוטנציאל גבוה, שנשים כמו סנדברג, סלוטר ומריסה מאייר משמשות מודל החיקוי שלהן,<sup>8</sup> אינן מעוניינות עוד להשקיע ביחסים עם בני זוג בשנות לימודיהן בקולג' – שנים שבהן הן מרגישות שעליהן להתמקד בבניית קורות החיים המקצועיים שלהן. הן מסבירות כי החלטתן למצוא שותפים למין מזדמן במקום בני זוג נובעת מ"הסיכון הנמוך וההשקעה הנמוכה הכרוכים ביחסים של מין מזדמן". הגישה שלהן מבוססת כליל על חישובי עלות-תועלת. עם זאת, חשוב לציין כי הנשים הללו אינן מוציאות את המשפחה מהמשוואה. הנשים שראיינה טיילור הצהירו כי סביר להניח שידחו את הנישואים לסוף שנות העשרים שלהן או לתחילת שנות השלושים, לאחר שירגישו שכבר התבססו מבחינה מקצועית. במילים אחרות, החישוב הזהיר הזה בהווה הוא שיאפשר בעתיד את האיזון בין עבודה למשפחה (Taylor 2013).

התוכנית של סנדברג "להפיח רוח חדשה בפמיניזם" באה לידי ביטוי לא רק בספרה רב-המכר. גם ההרצאות שלה ב-TED משכו מיליוני צופים. ואולם המסר שלה, כפי שציננת, אינו ייחודי. הרעש התקשורתי סביב ספרה של סנדברג נשמע על רקע המהומה שחולל מאמרה של אן-מארי סלוטר, "מדוע נשים עדיין לא יכולות לקבל הכול" (Slaughter 2012),

8 מריסה מאייר, לשעבר נשיאת ומנכ"לית Yahoo!, דורגה במקום ה-14 ברשימת נשות העסקים החזקות ביותר באמריקה לשנת 2012 של המגזין Fortune.

שהפך ויראלי מיד עם פרסומו וכבר בתוך שבוע קראו אותו יותר ממיליון בני אדם. הנשים הללו לחצו על נקודה תרבותית רגישה ונהיו במהרה לנציגות הבולטות ביותר של הפמיניזם המיינסטרימי בארצות הברית של ראשית המאה העשרים ואחת.

התקשורת לא חדלה לשסות את סנדברג וסלוטר זו בזו ורמזה בתוך כך שגישותיהן הפמיניסטיות מנוגדות בתכלית. לאמיתו של דבר זה אירוני למדי, שכן הן עולם המושגים של שתי הנשים הללו והן הנחות היסוד שלהן זהים כמעט לחלוטין. כמו הספר של סנדברג, גם המניפסט הפמיניסטי של סלוטר נוקט שפה ליברלית של שוויון, וכמו סנדברג, גם סלוטר מפרקת למעשה את הפמיניזם הליברלי וממירה אותו לגרסה ניאוליברלית. שתיהן יוצרות, כל אחת בדרך שונה במקצת, סובייקטיבית אינדיבידואלית לגמרי; ההבדל בסופו של דבר הוא רק בדגש.

בעוד סנדברג קוראת לנשים לעמוד על מחויבותן לעבודה, סלוטר קוראת לנשים לעמוד על מחויבותן למשפחה. אף על פי כן, המטרה הסופית של שתיהן היא אותה מטרה: לספק לנשים חופש פעולה רחב יותר כדי שיוכלו לייצר לעצמן איזון מוצלח בין העבודה למשפחה. "מדוע נשים עדיין לא יכולות לקבל הכול" מתמקד בהענקת לגיטימציה למחויבותן ה"טבעית" של נשים לילדיהן; סלוטר קוראת לנשים בעמדות בכירות לדבר על ערך המשפחה ומפצירה בהן לדרוש שינוי בנורמות המקובלות במקומות העבודה שלהן. אך סלוטר, שוב כמו סנדברג, נחושה לעודד נשים שלא לוותר על שאיפותיהן המקצועיות, גם כאשר יש להן ילדים, ומטרתה העל שלה היא דווקא לסייע לכל אישה להמשיך ולטפח את שאיפותיה המקצועיות במקביל להגשמת שאיפתה לחיי משפחה מספקים. סלוטר אכן עומדת על הצורך בשינוי ממסדי יותר משעושה זאת סנדברג, אך השינוי מובן בסופו של דבר כפועל יוצא של יוזמתן האישית של נשים בעמדות כוח שדורשות שעות עבודה גמישות וכיוצא באלה תנאים. יתר על כן, סלוטר פונה אל אותה נבחרת עילית של נשים מצליחות – ובדרך זו היא יוצרת בדיוק את אותה גישה אליטיסטית מדירה של "מלמעלה למטה". עצם הפנייה לשפה של רגש/אפקט, כלומר לחשיבות הרדיפה אחר אושר אישי (באמצעות איזון), פורמת כל רעיון של אי-שוויון חברתי בכך שהיא חוזרת ומטילה את האחריות לרווחה ולאיי-האושר על כתפיה של כל אישה.

אפילו בימי השיא של התנועה הפמיניסטית בראשית שנות השבעים נלוותה לקריאה לשינוי עצמי או להעצמה עצמית צורה כלשהי של ביקורת על הדומיננטיות הגברית המערכתית או על ההפליה המבנית. היום, לעומת זאת, הפמיניזם החדש שמתהווה מתמקד בכל סובייקטיבית כשלעצמה, מטיל עליה את כל כובד האחריות ומפנה אותה כלפי פנים. לפיכך, שלא במפתיע, הפמיניזם הניאו-ליברלי מטהר את עצמו מכל אלמנט של פעולה המכוונת אל טובת הכלל. ובכל זאת, יהיה קל מדי לטעון בפשטות שהשיח הזה אינו באמת פמיניסטי או שהוא מעין תגובת נגד חריפה לפמיניזם ה"אמיתי". יהיה לדעת גם מטעה לטעון זאת, הן משום שטענה כזאת מניחה שיש הגדרה אמיתית אחת לפמיניזם (וש"אנחנו"

יודעים מה היא), והן משום שהיא מחמיצה את ההזדמנות להבין את סוג העבודה התרבותית שעושה כעת עלייתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי, שטקסטים דוגמת לפרוץ קדימה או "מדוע נשים עדיין לא יכולות לקבל הכול" משקפים, יוצרים ומשעתקים.

## סיכום

בניסיון לסכם את הדברים אני רוצה להציע סדרה של השערות בדבר הסיבה לעלייתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי. ראשית, חשוב לשאול מדוע בכלל הניאו-ליברליזם מביא בחשבון את השיח על אי-השוויון המגדרי המתמשך ואף מחדש אותו. דבר זה כשלעצמו נראה פרדוקסלי במקצת, לנוכח התעלמותו של הניאו-ליברליזם מעקרונות פוליטיים ליברליים כגון חירות, שוויון פורמלי, סולידריות ושלטון החוק ונטייתו העקבית לשחוק אותם. במילים אחרות, מדוע יש בכלל צורך ביצירתו של פמיניזם ניאו-ליברלי שמתמקד בסוג מסוים של אי-שוויון? מאחר שהרציונליות הניאו-ליברלית יוצרת אינדיבידואליזם של הסובייקטים ומתעלמת מאי-השוויון המבני בעודה כופה את הגיון השוק, מדוע יש בכלל צורך בגרסה פמיניסטית כאשר סובייקטית ניאו-ליברלית (לא פמיניסטית) עשויה לעשות עבודה טובה באותה מידה או אפילו טובה יותר?

בטרם אפנה לעסוק ישירות בשאלה הזאת, הייתי רוצה להקדים ולהדגיש כי עלייתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי מקורה בגורמים רבים. גורם מרכזי אחד קשור ביכולת של הרציונליות הניאו-ליברלית, בהיותה צורת המשילות הדומיננטית או ההגמונית, להשתלט על עוד ועוד תחומים בחיינו (Harvey 2005).<sup>9</sup> מנקודת מבט זו יצירתו של הפמיניזם הניאו-ליברלי הגיונית מבחינה תרבותית, שכן הוא אינו אלא תחום נוסף שהממשליות הניאו-ליברלית משתלטת עליו ומעצבת מחדש בדמותה. חשוב להדגיש בהקשר זה שבארצות הברית פעלו תמיד כל הזרמים השונים של הפמיניזם, ואפילו הפמיניזם הליברלי, לפחות בתיאוריה, כמבקרים של הסדר הפוליטי הדומיננטי. הביקורת הזאת נעה בין ביקורת אימננטית (הטבועה בפמיניזם הליברלי) שניסתה לחשוף את הסתירות שבין המחויבות התיאורטית של הדמוקרטיה הליברלית לשוויון ובין הפרקטיקה של הדרה והפליה מגדרית, מצד אחד, ובין ביקורת מהפכנית, שדרשה שינוי מן השורש של היסודות הפטריארכליים או הגבריים של החברה המודרנית, מצד שני. הפמיניזם הניאו-ליברלי, לעומת זאת, אינו מציע שום ביקורת. אדרבה, ככל שנשים לבנות בנות המעמד הבינוני נכנסות למרחב הציבורי

9 דיוויד הארווי טען כי ההגמוניה של הניאו-ליברליזם כצורת שיח היא עמוקה כל כך, עד שהוא הפך במקרים רבים למונח מאליו: "יש לו השפעות מרחיקות לכת על דרכי המחשבה עד כדי כך שהפך חלק בלתי נפרד מהשכל הישר, מהאופן שבו רבים מאיתנו מפרשים, חיים ומבינים את העולם" (Harvey 2005, 3).



במספרים רבים והולכים ונשארות בו גם לאחר שיש להן ילדים – מתוך בחירה וגם במידה גוברת והלכת מתוך כורח – השיח הפמיניסטי המתהווה הזה מסייע לנטרל את הביקורת הפוטנציאלית מצד זרמים אחרים של הפמיניזם. אותן נשים שאפתניות בנות המעמד הבינוני, שאינן מוטרדות מדי מסוגיות של פערי שכר מגדריים, הטרדה מינית, אונס או אלימות במשפחה, הפכו בעידן הפמיניזם הניאו-ליברלי הן לבעיה והן לפתרון.<sup>10</sup> על ידי שימוש במה ששרה אחמד כינתה "תעשיית האושר" של ימינו (Ahmed 2010), הפמיניזם הניאו-ליברלי מנסה להבטיח שהסובייקטיות הפמיניסטית החדשה תהיה מוכוונת ותכווין את עצמה לעבר המטרה של מציאת איזון מוצלח משלה בין עבודה למשפחה.

גרסה זו של פמיניזם, שהדומיננטיות שלה הולכת וגוברת, מטילה אפוא את מלוא האחריות על הרבייה ועל מלאכת הטיפול על כתפיהן של נשים. זאת ועוד, מספר הולך וגדל של נשים עשירות ומצליחות מוסרות את המלאכה הזאת למיקור חוץ, ועל פי רוב נשים שאינן לבנות, נשים עניות או מהגרות הן שמקבלות אותה לידיהן מבלי לזכות להכרה, ורק בזכותן נשות המקצוע יכולות להשיג "איזון" בחייהן שלהן. לנוכח המציאות הזאת הפמיניזם הניאו-ליברלי נותן לגיטימציה לניצולן של אותן סובייקטיות "אחרות", משעתק את הניצול ומעלים אותו מהעין, ובתוך כך גם מפרק את אוצר המילים שבאמצעותו היה יכול בעבר הפמיניזם להתייחס לאי-השוויון הסובב אותנו. תהליכים אלו של אינדיבידואליזציה, העברת אחריות ופירוק השפה מתרחשים דווקא בשעה ששרידיה האחרונים של מדינת הרווחה נחרבים וארצות הברית עומדת להיקלע למשבר שחוקרים דוגמת לורה בריגס מכנים "משבר הטיפול" (Briggs 2017, 80). במילים אחרות, הפמיניזם הניאו-ליברלי, בהופכו בעיה מבנית לבעיה אישית פרטית, משהה את המשבר הזה, לפחות באופן זמני. ברור אפוא שלפמיניזם הניאו-ליברלי העולה יש קרקע פורייה לצמוח עליה. לפיכך נדמה שהפיכתן המהירה כל כך של סנדברג וסלוטר לנציגותיו הבולטות של הפמיניזם המיינסטרימי מעידה על אמת רחבה יותר בנוגע לחברה האמריקנית בת זמננו.

10 חשוב לציין שמאמר זה פורסם במקור ב־2014, כשהיה נדמה שעמדות פרוגרסיביות מסוימות, כגון ההכרה בזכויות להט"בים שבוששה לבוא, מתחילות באופן בלתי נמנע לנוע מהשוליים אל המרכז. מאז, ובייחוד מאז עלייתו לשלטון של דונלד טראמפ, אנו עדים לנוף פוליטי שונה בתכלית. כעת נראה כי ישנן בד בבד שלוש תנועות חופפות ולעיתים קרובות מנוגדות: ריאקציוניות הולכת וגוברת של הממשל; השתרשותו של "הניאו-ליברליזם הפרוגרסיבי" בתקשורת המיינסטרים; והתחדשותה של התגייסות עממית נרחבת. במילים אחרות, זהו רגע היסטורי מכוון בארצות הברית, וכעת לא נותר אלא לחכות ולראות אם קמפיינים כמו #MeToo ייבלעו בתוך הרציונליות הניאו-ליברלית, אשר לפיה כל אישה נבדלת ועומדת בפני עצמה בעוד "התפוחים הרקובים" מוקעים ונעשים, והטבע המערכת של העדפת גברים ואלימות גברית נשאר כך על כנו. ואף על פי כן אני עדיין מקווה שמסעות ציבוריים כאלה יצליחו לערער את הפמיניזם הניאו-ליברלי ואת ההגמוניה ההולכת וגוברת שלו ויוליכו לשינוי מן השורש של הנורמות במקומות העבודה ולחידושו של שיח פמיניסטי רחב על הטבע המבני של יחסי הכוח הלא שוויוניים בין נשים לגברים.

## סוף דבר

לסיום נחזור לישראל, אל האנקדוטה על מתנתה של הנשיאה רבקה כרמי לכבוד יום האישה לשנת 2014, ואל פן נוסף של הסיפור. כל אחת מחברות הסגל האקדמי קיבלה את ספרה של סנדברג אל תיבת הדואר שלה – אבל אף לא אחת מחברות הסגל המינהלי. יש בכך כדי להדגיש את הפער המתרחב שבין האחוז האחד של נשות מקצוע אשר יכולות בכלל לשאוף ל"איזון" ובין תשעים ותשעת האחוזים הנותרים של נשים שנאבקות מדי יום רק כדי לגמור את החודש. הדוגמה המובהקת ביותר של הפער המתרחב הזה באוניברסיטאות היא תנאי ההעסקה של נשים שעובדות בניקיון. נשים אלו – על פי רוב מהגרות – מועסקות כיום באופן רשמי על ידי חברה פרטית שהאוניברסיטה רוכשת ממנה שירותי ניקיון. בדרך זו האוניברסיטה מסירה מעליה כל אחריות על הנשים הללו, על פרנסתן, על רווחתן ועל שלומן. לא רק שהאוניברסיטאות בישראל הופכות כך למעין מיזם עסקי, ששפת הקיימות, הרווחיות והמדדים הפכה לשפה השלטת בו, אלא שגם רבים מעובדיהן – רובם הגדול נשים – נתפסים בני חלוף. במקום עוד חומר מבית היוצר של הפמיניזם הניאו-ליברלי, הייתי מעדיפה ללא ספק לקבל מהנשיאה כרמי מכתב המאשר העסקה ישירה של כל עובדי ועובדות האוניברסיטה והבטחה לשכר המאפשר מחיה בכבוד. גם אם עדיין אין בכך די, זה היה יכול להיות הצעד הראשון מבין הצעדים ההכרחיים להשבת הפמיניזם אל חזון מחודש של צדק חברתי.

## ביבליוגרפיה

וולף, נעמי, 2004 [1990]. מיתוס היופי: על השימוש בייצוגים של יופי נגד נשים, בתרגום דרור פימנטל וחנה נוה, בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

סנדברג, שריל, 2013. לפרוץ קדימה: נשים, קריירה והרצון להנהיג, בתרגום עפר קובר, תל אביב: מטר.

ששון-לוי, אורנה, וחן משגב, 2017. "חקר מגדר בישראל בתחילת המאה ה-21: בין נאו-ליברליזם לבין נאו-קולוניאליזם", *מגמות נא(2)*, עמ' 165-206.

Abbey, Ruth, 2011. *The Return of Feminist Liberalism*, Durham, UK: Acumen.

Ahmed, Sara, 2010. *The Promise of Happiness*, Durham, NC: Duke University Press.

Applebaum, Anne, 2013. "How to Succeed in Business," *The New York Review of Books*, June 6.

Aslan, Özlem, and Zeynep Gambetti, 2011. "Provincializing Fraser's History: Feminism and Neoliberalism Revisited," *History of the Present* 1(1), pp. 130-147.

Banet-Weiser, Sarah, 2015. "Confidence You Can Carry!": Girls in Crisis and the Market for Girls' Empowerment Organizations," *Continuum* 29(2), pp. 182-193.

- Barry, Andrew, Thomas Osborne, and Nikolas Rose (eds.), 1996. *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government*, Chicago: University of Chicago Press.
- Briggs, Laura, 2017. *How All Politics Became Reproductive Politics: From Welfare Reform to Foreclosure to Trump*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Brown, Wendy, 2003. "Neo-Liberalism and the End of Liberal Democracy," *Theory & Event* 7(1), pp. 37–59.
- , 2006. "American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization," *Political Theory* 34(6), pp. 690–714.
- Calkin, Sydney, 2017. "Disrupting Disempowerment: Feminism, Co-Optation, and the Privatised Governance of Gender and Development," *New Formations* 91, pp. 69–86.
- Eisenstein, Hester, 2009. *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*, Boulder, CO: Paradigm.
- Eisenstein, Zillah, 2013. "'Leaning in' in Iraq," *Aljazeera*, March 23, 2013.
- Eng, David L., 2010. *The Feeling of Kinship: Queer Liberalism and the Racialization of Intimacy*, Durham, NC and London: Duke University Press.
- Farris, Sara R., 2012. "Femonationalism and the 'Regular' Army of Labor Called Migrant Women," *History of the Present* 2(2), pp. 184–199.
- Foucault, Michel, Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter Miller, 1991. *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: University of Chicago Press.
- Fraser, Nancy, 2013. *Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*, London: Verso.
- Friedan, Betty, 1963. *The Feminine Mystique*, New York: Norton.
- Gill, Rosalind, and Shani Orgad, 2015. "The Confidence Cult(ure)," *Australian Feminist Studies* 30(86), pp. 324–344.
- Gordon, Neve, 2002. "On Visibility and Power: An Arendtian Corrective of Foucault," *Human Studies* 25(2), pp. 125–145.
- Harvey, David, 2005. *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Huffer, Lynne, 2013. "It's the Economy, Sister," *Aljazeera*, March 18, 2013.
- Kantor, Jodi, 2013. "A Titan's How-To on Breaking the Glass Ceiling," *The New York Times*, February 21, 2013.
- Larner, Wendy, 2000. "Neo-Liberalism: Policy, Ideology, Governmentality," *Studies in Political Economy* 63(1), pp. 5–25.
- Lemke, Thomas, 2002. "Foucault, Governmentality, and Critique," *Rethinking Marxism* 14(3), pp. 49–64.

- McRobbie, Angela, 2009. *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change*, London: Sage.
- , 2013. "Feminism, the Family and the New 'Mediated' Maternalism," *New Formations* 80(4), pp. 119–137.
- Meng, Bingchun, 2017. "From the Unmaking of 'Iron Girls' to the Making of 'Feminist Bitch': Neoliberal Feminism in China," unpublished paper, London School of Economics Neoliberal Feminism Seminar, November 23, 2017.
- Norton, Anne, 2013. *On the Muslim Question*, Princeton: Princeton University Press.
- Orgad, Shani, 2017. "The Cruel Optimism of the Good Wife: The Fantastic Working Mother on the Fantastical Treadmill," *Television & New Media* 18(2), pp. 165–183.
- Rose, Nikolas, 1993. "Government, Authority and Expertise in Advanced Liberalism," *Economy and Society* 22(3), pp. 283–299.
- Rottenberg, Catherine, 2013. "Hijacking Feminism," *Aljazeera*, March 25, 2013.
- , 2014a. "The Rise of Neoliberal Feminism," *Cultural Studies* 28(3), pp. 418–437.
- , 2014b. "Happiness and the Liberal Imagination: How Superwoman Became Balanced," *Feminist Studies* 40(1), pp. 144–168.
- , 2017. "Neoliberal Feminism and the Future of Human Capital," *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 42(2), pp. 329–348.
- Sandberg, Sheryl, 2013. *Lean In: Women, Work, and the Will to Lead*, New York: Alfred A. Knopf.
- Slaughter, Anne-Marie, 2012. "Why Women Still Can't Have It All," *The Atlantic*, July/August (online).
- Sørensen, Siri Øyslebø, 2017. "The Performativity of Choice: Postfeminist Perspectives on Work–Life Balance," *Gender, Work & Organization* 24(3), pp. 297–313.
- Stansell, Christine, 2010. *The Feminist Promise: 1792 to the Present*, New York: Modern Library.
- Suddath, Claire, 2013. "Sheryl Sandberg's 'Lean In' Brand Goes Global," *Bloomberg Businessweek*, March 22, 2013.
- Taylor, Kate, 2013. "Sex on Campus: She Can Play That Game, Too," *The New York Times*, July 12, 2013.
- Wilson, Kalpana, 2017. "In the Name of Reproductive Rights: Race, Neoliberalism and the Embodied Violence of Population Policies," *New Formations* 91, pp. 50–68.

## פמיניזם, ביקורת וסובייקטיביות פוליטית

מירי רוזמריין

התכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר-אילן

מאמר זה מבקש לשרטט מפה של סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית עכשווית, כפי שהיא מתגבשת בדיונים התיאורטיים המרכזיים בהגות הפמיניסטית בשנים האחרונות. המושג "סובייקטיביות פוליטית" צומח מתוך התובנה שהסובייקט הוא צורה חברתית של קיום אינדיבידואלי. תיאוריות ביקורתיות טוענות כי האפשרות של הפרט לתפוס את עמדת הסובייקט כיחיד המעניק משמעות למציאות שמסביבו, ופועל באופן המבטא חירות, תלויה בתנאים חברתיים הקובעים מה ניתן לביטוי ולפעולה. במילים אחרות, הקיום החברתי של יחידים מעצב דפוסים של סובייקטיביות אפשרית ומכתיב מי הם שיוכלו לאכלס עמדות סובייקט<sup>1</sup>. פעולותיהם של סובייקטים מבטאות בו בזמן גם את הפועלות (agency) של הסובייקט וגם את הנורמות המכוננות את מה שנתפס כביטוי סובייקטיביות אפשרי להבנה. אפשר אפוא לומר שפעולות של יחידים במרחבים חברתיים שונים מעצבות את הסובייקטיביות כקשת של רגשות, הזדהויות, התנסויות ותפיסות עצמי. כציר אנליטי, המושג סובייקטיביות פוליטית מאפשר לבחון כיצד פעולות שונות משפיעות על עמדת הסובייקט הפועל ומעצבות אותה. במאמר אתמקד בהגות הפמיניסטית ואבחן כיצד זו מעצבת את הסובייקטיביות של הפועלות במסגרתה. בדיון אתיחס לטקסטים התיאורטיים כמרחב חברתי פומבי שבו מתעצבות ומתממשות דרכי חיים המזוהות עם תפיסת עולם פמיניסטית. הדיון יתמקד אפוא באופן שבו ההגות הפמיניסטית, כחלק מהשיח הפמיניסטי, משקפת ומעצבת אפשרויות של קיום סובייקטיבי פוליטי.

מאחר שההגות הפמיניסטית רחבה ומגוונת מכדי להקיפה כאן, אתרכז בשני דיונים מרכזיים הבוחנים מחדש את משמעותו של המושג "ביקורת". התמקדות בטיבה של הביקורת

1 הטענה שמארג של קשרים בין משמעות לכוח מעצב תהליכים של סובייקטיביזציה, כתהליך כפול של הפיכה לסובייקט הכפוף לנורמה המאפשרת אותו, נטועה כמורשת המחשבה הביקורתית. לניסוחים מרכזיים שלה ראו אלתוסר 2003 [1969]; Agamben 1998; Foucault 1983; Butler 1997.

כפעולה פוליטית ואינטלקטואלית תאפשר לי להעלות שורה של שאלות: מה טווח הרגשות המתאפשר כחלק מסובייקטיביות פוליטית פמיניסטית? מהן תפיסות הזמן (temporalities) המאפיינות סובייקטיביות פוליטית שהביקורת היא חלק חשוב ממנה? האם הסובייקטיביות הזאת יכולה לאפשר חיים פוליטיים מתמשכים? איזו קולקטיביות פוליטית מתאפשרת בין סובייקטים פוליטיים פמיניסטיים?

המפה שאציע משורטטת על רקע ההערכה שהשיח הפמיניסטי, על היבטיו החברתיים הכלליים והאקדמיים, עומד על פרשת דרכים בעלת מאפיינים משבריים. מן הבחינה הפוליטית, למרות ההצלחות העצומות של הפמיניזם במאה השנים האחרונות והטמעת החשיבה הפמיניסטית במיינסטרים התרבותי, במדינות מערביות לפחות, הפופולריות של הפמיניזם נמוכה ונראה שהוא מתקשה להתבסס כנקודת כובד פוליטית קבועה שמובילה מהלכים ברורים. מן הבחינה האישית נשים וגברים מתקשים להזדהות עם הפמיניזם כקטגוריה פוליטית, והחיים כפמיניסטית גובים מחיר רגשי ומעשי.<sup>2</sup> ברמה התיאורטית – שבה אתרכז כאן – השיח הפמיניסטי, כחלק מהתיאוריה הביקורתית, מתמודד עם דילמות המסמנות את המגבלות של צורות החשיבה העכשוויות.<sup>3</sup>

במאמר אתמקד בשני קשיים שעומדים בדרכו של הפמיניזם כביקורת. בפרק הראשון אתמקד בקושי שנובע מזיהויה של הביקורת הפמיניסטית עם שלילה. בפרק השני אעסוק בקושי שנובע משאלת קיומם (או אי-קיומם) של ערכים משותפים המשמשים בסיס לפעילויות ולעמדות פמיניסטיות שונות. בשני הפרקים הללו אבחן איזו תפיסה של סובייקטיביות פוליטית מצטיירת מהתוכנות העולות מן הדיון ואעמוד על הקשיים הכרוכים בה. בפרק השלישי אראה שתפיסת הביקורת של פוקו היא מקור פורה להבנת היחס בין ביקורת ובין סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית שמתגברת על הבעייתיות שהצבעתי עליה בשני הפרקים הראשונים. לבסוף, בפרק הרביעי, אראה בקצרה כיצד הניתוח שהצגתי כאן רלוונטי לשיח הפמיניסטי בישראל, הן המחקרי והן הציבורי.

## על ביקורת, שלילה וחוב

התיאוריה הפמיניסטית, כמוה כמו הפוליטיקה הפמיניסטית, היא ביסודה פרקטיקה ביקורתית שוללת (negative critique). היא אימצה כלים מחשבתיים מחקרניים ותודעתיים

2 מחקרן של עמליה סער וסיגל גולדין (Sa'ar and Gooldin 2009) משרטט את דמותן של פמיניסטיות צעירות בישראל. ממצאיהן מציגים זהות דינמית מלאת מתחים וסתירות. מחקר מאוחר יותר (Sa'ar et al. 2017) מאשרר את הפער בין נשים צעירות פלסטיניות ובין צעירות יהודיות בהגדרת המושג פמיניזם ובשימוש בו ובהגדרת הזהות הפמיניסטית. פער דומה מהווה נקודת המוצא לדיון הפוסטקולוניאלי במאמר זה.

3 התייחסויות לפמיניזם כתנועה במשבר או תנועה כושלת אפשר למצוא גם אצל קלייר קולברוק (Colebrook 2010) ואצל רובין ויגמן (Wiegman 2010).

כדי לערער את המובן מאליו של היחסים בין המינים ולחשוף את טיבם של יחסים אלו: יחסי כוח ודיכוי ומתוך כך יחסים של אי-צדק. שני מאמצים ביקורתיים מרכזיים אפיינו את הפמיניזם מתחילתו ועד היום: דה-אידיאליזציה ודה-נטורליזציה של המציאות המגדרית הקיימת. במאמציו אלו הגל השלישי של הפמיניזם – כפי שמכונה הפמיניזם שהתמקד בפירוק הקוהרנטיות של קטגוריות מגדר, מיניות ואנושיות – שם את הדגש על פרקטיקות שמטרתן לערער על עצם אפשרות הקיום של קטגוריות אחרות ושל מבני ידע בעלי יסודות יציבים (Heyes 1997, 161; Stone 2007, 16).

כחלק מהמחויבות לערעור המובן מאליו המגדרי שאבה התיאוריה הפמיניסטית, ועודנה שואבת, מן המחשבה הביקורתית הכללית. ההילה שנקשרת לפעולה הביקורתית במסגרת המחשבה הליברלית המודרנית מעוגנת במידה רבה בתפיסת הנאורות של קאנט, שראה בביקורת מהלך קריטי של חיים אנושיים בוגרים וראויים. לפי קאנט, ביקורת היא מאפיין של אינדיבידואליות אוטונומית ועצמאית שעל בסיסה יכול להתכונן מרחב אזרחי ופוליטי נאור.<sup>4</sup> הביקורת המרקסיסטית תרמה אף היא רבות לעיצוב האתוס הביקורתי של הפמיניזם, שירש את התפיסה שביקורת היא מהלך אינטלקטואלי ותרבותי הכרחי, המאפשר היבחנות תודעתית ממערך אידיאולוגי דכאני. הנפרדות התודעתית היא תנאי הכרחי לערעור על המובן מאליו האידיאולוגי ועל הצורות הסובייקטיביות שהוא משמר (MacKinnon 1982; Hennessy 1993). ואמנם, הביקורת השוללת היוותה גם כוח מניע בהתפתחות של תיאוריות ביקורתיות. תחומי ידע שהתפתחו מתוך הפרויקט הפמיניסטי, כגון לימודים קוויריים, פמיניזם פוסטקולוניאלי (כחלק מלימודים פוסטקולוניאליים), לימודי אינטרסקציונליות או לימודי גבריות, התבססו כתחומי ידע ופרקטיקה גם דרך היבחנות ביקורתית שחידדה את השוני ולעיתים את המתח בינם ובין מה שסומן כפמיניזם לבן, הטרונורמטיבי.

אין ספק שהביקורת השוללת הכרחית לפיתוח תפיסת עולם פמיניסטית ולהצדקת פוליטיקה של התנגדות וסירוב. ואולם זיהויה הגורף והבלעדי של ביקורת עם שלילה וערעור יוצרת עמדה של סובייקטיביות פוליטית מוגבלת ובעייתית.

ראשית, ביקורת שוללת מייצרת מנעד רגשי שמטרתו דחייה של מה שנחשב פעם קרוב ואינטימי, ערעורו ופירוקו. היא מדגישה רגשות פוליטיים כגון חשדנות, עוינות וכעס כאפקטים (affects) דומיננטיים שחיוניים לפעולה הפוליטית. כבר ב-2003 התריעה איב סדג'וויק כי התיאוריה הביקורתית האמריקנית הפכה את החשדנות לציווי, במקום לאחד הכלים האפשריים לקידום ידע כגילוי, ובכך חסמה מנעד של רגשות שבכוחם להניע פרשנות המאפשרת ידע כגילוי וטרנספורמציה (Sedgwick 2003, 124–127).

4 הנחות אלו על אודות הסובייקט של הביקורת נוכחות בצורה הברורה ביותר אצל קאנט (2009 [1784]; 2010 [1785]).

שנית, סובייקטיביות פוליטית שמבוססת על ביקורת שוללת מתקשה ליצור דיאלוג עם מי שנמצאים או נמצאות בנקודות מוצא שונות, בין שהללו מחויבות ומחויבים לפמיניזם ובין שאינם מחויבים לו. ביקורת שוללת מייצרת מרחב נפשי חזרתי שבו הסובייקט הפוליטי מזוהה ומזדהה בעיקר – ואולי אפילו רק – עם טראומות, גזל ואליםמות, שהם חלק מהעבר וההווה של היחסים המגדריים. מנעד זה מדגיש את ההישרדות ואת המאבק כמטרות פוליטיות ומצמצם יחסים של שונות למרחב מדומיין שבו ניצבים אלה מול אלה רעים וטובים, מי שאיתנו ומי שנגדנו, אויבים ובעלי ברית. תמונה מסתגרת זו של סובייקטיביות פוליטית במגננה מייצרת תביעה לטוהר פוליטי כתנאי להשתתפות בקולקטיב הפמיניסטי ומקשה עלינו ליצור תהליכי שינוי הדרגתיים ומשתפים.

באופן פרדוקסלי, אף על פי שהפרויקט הביקורתי מתבסס על ההנחה שכוחות חברתיים מעצבים היבטים רבים של החיים האנושיים – ובכלל זה את מבני הידע והחוויה – האופן שבו הופעל והובן הפרויקט הביקורתי בהקשרים הפמיניסטיים יצר דימוי של הסובייקטית הביקורתית כיחידה פוליטית הפועלת באופן עצמאי. השיח הפוליטי אמנם מדגיש את חשיבותן של הסולידריות, האחוה והפעולה הקבוצתית, אך אני טוענת שההנחות האונטולוגיות שבבסיס תפיסת הביקורת כשליה מציינות סובייקטית פוליטית כיחידה עצמאית ובלתי תלויה באחרות. כמילים אחרות, התובנות המשמעותיות בתחום ההגות הפמיניסטית על אודות המרכזיות של יחסים כמכוננים גופניות, תשוקה וסובייקטיביות, אשר הדגישו את הדיאלוגיות ואת המעינה (address) כצורות שרק בתוכן נרקמת סובייקטיביות, לא הולידו צורות חדשות של ביקורת שיביאו לידי ביטוי מתודולוגי ואפיסטמולוגי את התפיסה האונטולוגית של היחסותיות (relationality) של הסובייקט.<sup>5</sup> הפעולה הביקורתית נותרה פעולתה של סובייקטית בודדת שיכולה לכונן זהות קולקטיבית רק על בסיס אחדות שברירית, אד-הוק, של מטרות ודרכי פעולה. לפי תפיסה זו הקולקטיב הפוליטי אינו נותן מקום לדיאלוגיות או לפגיעות כסממנים של סובייקטיביות פוליטית, משום שהן מנכיחות את התלות של הפרט, כיחידה פוליטית, ביחסים עם אחרים. מתוך תובנה דומה מציעה נירה יובל-דיוויס ליצור אפיסטמולוגיה דיאלוגית שמשמשת בידע שנובע מדיאלוגים בין קבוצות ומצמיחה צורות חדשות של דמיון פוליטי וצורות פעולה (Yuval-Davis 2012, 52). בעיה נוספת שנובעת מן ההתמקדות בביקורת שוללת היא תפיסת הזמניות של החיים הפוליטיים שהיא מניחה. סדג'וויק טוענת כי ביקורת שוללת כופה תפיסת זמן שמכוונת אל "עבר-הווה" החוזר על עצמו, שבמסגרתו רגעים מפתיעים שאינם הולמים את הציפייה שמה

5 התיאוריות הפמיניסטיות הציעו המשגות שונות של מרכזיות היחסים האנושיים לקיום האנושי. לדוגמה, אתיקה של דאגה (Gilligan 1982; Tronto 1993; Kittay 1999); תיאוריית היכולות (capabilities) של מרתה נוסבאום (Nussbaum 2011); הפסיכואנליזה האינטרסובייקטיבית (בנג'מין Chodorow 1989; 2005); תיאוריית ההבדל הבין-מיני (Irigaray 1993; 1996); ותיאוריית המתרחקות בעדות ובמעינה כבסיס לסובייקטיביות (Oliver 2001; Butler 2004).



שהיה הוא שיהיה וייתכן שהם מסמנים שינוי, נתפסים כרגעים שמערערים את הלגיטימציה של עמדת הביקורת ואת הזהות הפוליטית הנבנית מתוכה (Sedgwick 2003, 130–131). אוריינטציה העבר הזאת מנתקת את העתיד הפמיניסטי מן ההווה הפוליטי, ומתוך כך הופכת אותו חסר ממשות (Hemmings 2010; Wiegman 2014).

בעיה רביעית היא שפעולות התנגדות וערעור מכוונות מעצם טבען נגד מבנים תרבותיים ונורמטיביים יציבים. ערעור של ממש על מבנים נורמטיביים כרוך בסכנה שהמערער או המערערת עליהם יוחרגו מן ההגנה המוקנית לכל דבר המוכר כאנושי או בעל ערך (Butler 2004, 232–234). פעולות כאלה מסומנות כחסרות פשר, גחמניות, נעדרות רצינות או מזיקות, והפעולות חושפות את עצמן לאלימות ולתיוג פוגעני כמטרפות או כאויבות, ועל כל פנים כמי שמפריעות את הסדר ואינן עומדות בנורמה החברתית המקובלת. ביקורת המדגישה פעולות שוללות מתקשה ליצור חזון תרבותי עשיר שיאפשר מרחב תרבותי קולקטיבי אלטרנטיבי ותורמת לשימור הפגיעות של סובייקטים פוליטיים. הגות בת זמננו העוסקת בפנומנולוגיה של החיים הפוליטיים הפמיניסטיים טוענת כי אימוץ תודעה ומחויבות פמיניסטית מרופף את הזיקה ל"יומיומי ול"היגיון הפשוט" החברתי (Ahmed 2017, 201). שרה אחמד מגדירה את הזיקה הזאת (או האוריינטציה כלשונה) הרגשה של "היות בבית", שעיקרה התחושה של נוכחות במרחב והתמצאות בו (Ahmed 2006, 9). סובייקטיביות פוליטית אפקטיבית וכת קיימא מחייבת אפוא, לפי אחמד, אפשרות ליצור אוריינטציה אלטרנטיבית, שפירושה תחושה של נוכחות והתמקמות ביחס למציאות החברתית, לקהילה הפוליטית ולהיסטוריה האישית והקולקטיבית.

האתגר כיום, כפי שהוא משתקף בטענות שהועלו כאן, הוא ניסוח ועיצוב צורות אפקטיביות של ביקורת שמציעות אופק אפירמטיבי ומתמודדות עם שאלות של זמניות, יחסיות ורגשות פוליטיים. רובין ויגמן מדגישה כי ביקורת צריכה להיות מובנת כחלק מפרקטיקות פדגוגיות וחינוכיות שיוצרות יחסים משמעותיים בין בני אדם ובין הפרויקט הפוליטי הפמיניסטי. הביקורת הפמיניסטית, כחלק מהפרויקט הטרנספורמטיבי החברתי הפמיניסטי, אמורה לאפשר מערך של קשרים מזינים ותשוקה פוליטית לשינוי (Wiegman 2010, 83).

סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית בת קיימא דורשת גם צורות חדשות של טמפורליות. כפי שראינו, סובייקטיביות פוליטית מבוססת-שלילה מתקשה ליצור חיים פוליטיים המשכיים. אופק אפירמטיבי עתידי – אותו דבר שלמענו ה"אני" פועלת – יכול לאפשר אוריינטציה פוליטית אלטרנטיבית וחיים פוליטיים בעלי המשכיות. אופק כזה יכול להצדיק את המחיר שמשלמת מי שמקבלת עליה חיים פוליטיים פמיניסטיים, שכן הוא יוצר "דרך פוליטית" בזמן ובמרחב, דרך שביחס אליה נאספים הרגעים החתרניים והמערערים לכדי אמצעי לקידום חיים ראויים יותר מבחינה מוסרית ופוליטית (Rozmarin 2011, 28–35). רוזי בריידוטי מצביעה על הצורך ליצור דורות חדשים של סובייקט של ידע פמיניסטי, שפירושו עמדות חדשות של הכרת העולם והמשגתו, צורות חדשות של מפגש בין גופים

אנושיים, כוחות ורעיונות (Braidotti 2013, 11). בריידוטי מצביעה על הצורך במוֹדֵלִיּוֹת של טיעון המזוהה עם נבואה, כלומר קולות שמעיוזים לחשוב על עתיד אף שאין לדעת אם יבוא ויוצרים כוח פוליטי בדמותה של תשוקה לעתיד אחר. בריידוטי מתריעה כי בהיעדר קולות פוליטיים שיוצרים מוֹדֵלִיּוֹת הצופה פני עתיד, הכמיהה אל עתיד שנותן תוקף להווה מתועלת לנרטיבים פשיסטיים משיחיים-פונדמנטליסטיים ולניאורליברליזם טכנולוגי (Braidotti 2009, 4).

כאמור, מבחינתה של שרה אחמד האופק העתידי הפוליטי נעשה ממשי רק בנוכחותה של תקווה, שהיא ההופכת את קשיי החיים הפמיניסטיים לנסבלים ומוצדקים (Ahmed 2017, 2). הקריאה לתקווה כרגש פוליטי הצופה פני עתיד איננה צריכה להיות מובנת כפנייה אל רוח האדם או כמהלך מופרט כלשהו של גיבוש עוצמות אישיות. תקווה היא אָפֶקט פוליטי שעניינו מאמץ יצירתי לקראת עתיד אלטרנטיבי, שאינו מציינת לגמרי לכוחות המעצבים את המציאות בהווה. התקווה, עם רגשות פוליטיים אחרים, היא משאב פסיכו-תרבותי חיוני לחיים פוליטיים המחויבים לשינוי חברתי.

המחשבה על עתיד איננה מוחקת את העבר או מבטלת את משקלו הסגולי ביצירת סובייקטיביות פוליטית. ארגון אפדוראי טוען כי העתיד הוא משאב, וכי זמינותו תלויה בעושר התרבותי שקבוצות מצליחות לצבור. דלדול תרבותי של קבוצות מוחלשות מתבטא, בין השאר, בחוסר האפשרות להשתמש בהיסטוריה ובסיפור מורכב כבסיס למחשבה מעבר למבני הכוח המעצבים שיחים דומיננטיים (Appadurai 2013). אורינטציה עתיד מאפשרת אפוא לחזור אל העבר כאל משאב שאפשר ליצור ממנו מורשות מעשירות שינוי (Rozmarin 2017).

בהמשך המאמר אציע דרך לחשוב מחדש על ביקורת באופן שמתמודד עם הקשיים שציינתי בחלק זה. אך קודם לכן ברצוני להצביע על עוד דיון מתמשך המעצב את הסובייקטיביות הפוליטית הפמיניסטית בת זמננו.

### על ביקורת ועל היתכנותם של עקרונות יסוד

בשני העשורים האחרונים מתווכחים אם המהלך הביקורתי של הפמיניזם נשען על ערכי יסוד המהווים הנחה מקדמית לכל מהלך ביקורתי פמיניסטי. במילים אחרות, הוויכוח נסב על השאלה אם לסובייקט הפוליטי של הפמיניזם יש מאפיינים הכרחיים; האם היא בהכרח ביקורתית? מתנגדת? שואפת לשוויון?

הוויכוח הזה נעשה קריטי משום שאנחנו נמצאים ברגע היסטורי שבו מערכת הערכים המקורית שבתוכה התגבש הפרויקט הפמיניסטי המערבי, כלומר מערכת הערכים הליברליים המודרניים, מאבדת את הלגיטימיות שלה או לפחות את מעמדה כמערכת כללי היסוד של החברות המערביות. רבים אינם רואים בחירות האדם או בשוויון ערכים אוניברסליים, אלא שניים משפע של ערכים ואמונות שאפשר לבחור לחיות לאורם. על רקע זה מתחדדות

השאלות: האם יכול להיות פמיניזם המנותק ממחויבות בסיסית לערכים של שוויון וחירות? האם מחויבות לערכים אלו מאפשרת חזון פמיניסטי משותף? מה טיב היחסים בין הפרויקט הפוליטי הפמיניסטי ובין קבוצות שאינן מקבלות עליהן את ערכי היסוד הללו?

לאורך השנים ציינו ביקורות פמיניסטיות שהנחות היסוד הליברליות והמרקסיסטיות שביסוד המחשבה הפוליטית הפמיניסטית של הגל הראשון השפיעו באופן שונה על חיי נשים במיקומים חברתיים שונים. איימי אלן טוענת כי מאבקים ברוח ליברלית אמנם אפשרו מידה מסוימת של מוביליות ואמנציפציה לנשים לכנות במערב, אבל קבוצות אחרות של נשים, שחורות, עניות או מוסלמיות לדוגמה, נותרו מחוץ למבט הביקורתי, כפופות לצורות כוח משוכללות שהמודרניות וערכיה לא ערערו אותן (Allen 2015, 520).

אכן, אחת הביקורות המרכזיות על הפרויקט הביקורתי הפמיניסטי צומחת מהתיאוריה הפוסטקולוניאלית. במסגרת זו נטען כי הפרויקט הפוליטי המערבי בכלל והפמיניזם בפרט מפעילים ומאשררים נורמות מערביות שמשמרות את המבט הקולוניאלי האימפריאליסטי של המערב על תרבויות אסלאמיות ואחרות.<sup>6</sup> סאבא מחמוד (Mahmood 2005) טוענת כי הפמיניזם המערבי בנה את הקטגוריות הפוליטיות שלו באופן מצומצם השאוב מתפיסה מחולנת של פועלות, שמזהה אותה באופן גורף עם התנגדות וחתרנות. מן הפרספקטיבה הזאת האישה הדתית הלא מערבית מצטיירת ככפופה לחוקים דתיים וחברתיים פטריארכליים ולכן היא נתפסת כמי שאיננה מביאה לידי ביטוי פועלות וסובייקטיביות פמיניסטית. כך, למשל, בפרשנותה של מחמוד לפעילותן של נשים במסגדים במצרים, היא מזהה תצורות של פועלות שאינן כרוכות בהתנגדות לציוויים הדתיים, לפרקטיקות הפטריארכליות או למסד הדתי. כדי לחשוף את מה שהיא רואה כמגבלה של דמיון מוסרי פמיניסטי ליברלי, היא מציעה לראות את פעילותן של נשים בתנועת המסגדים המצרית כפרקטיקה של סובייקטיביזציה המפעילה נורמות ספציפיות ופועלת מתוך דבקות וזיקה לאותן נורמות (שם, 154). מחמוד טוענת כי נורמות פועלות בדרכים מגוונות כאשר הן הופכות למושא של הזדהות והפעלה. הביקורת הפמיניסטית טוענת, לדעתה, כאשר היא מתרכזת בדימוי הנשיות שעולה מתוך הפרקטיקות. היא מציעה לבחון פרקטיקות וייצוגים כפי שהם מופעלים והופכים למבנים של יחסים בין הסובייקטיבית לגופה (שם, 157).

טענה נוספת מציגה לילה אבו לוע'וד. לדבריה, התפיסות הפמיניסטיות של שחרור האישה נטועות בשיח הליברלי, שהוא חלק מהשיח הקולוניאלי (Abu-Lughod 2013, 89). לדעתה של אבו לוע'וד, ספק אם רעיונות השחרור והאמנציפציה מייצגים נאמנה את שאיפות הנשים כולן. בכך היא מערערת על ההנחה של הפמיניזם המערבי שהשאיפות הפוליטיות הללו מבוססות על עקרונות אוניברסליים (שם, 45).

אבו לוע'וד ומחמוד מזכירות לפמיניזם המערבי עיקרון חשוב, והוא שביקורת השפה והייצוגים אינה מספיקה להבנת האופן שבו הם מתפקדים בחייהם של סובייקטים. שתייהן קוראות לתמונה רב-ממדית של סובייקטיביות פוליטית, ומערערות בתוך כך על הקשר בין הפמיניזם לערכי חירות הפרט והשוויון. ואולם בעוד מחמוד קוראת להבנה של פרקטיקות של סובייקטיביזציה שמאפשרות לעקוף את השיח ההומניסטי על נשים ואת קולן (Mahmood 2005, 30–31), אבו לוע'וד קוראת לשוב ולהקשיב לנשים ולשמוע כיצד הן תופסות את חייהן, ורואה בכך תנאי הכרחי לניסוח מחדש של מטרות הפמיניזם ושל ערכי היסוד שלו (Abu-Lughod 2013, 6).

את אחת הטענות המרכזיות כנגד מחמוד וביקורות פוסט-חילוניות (post-secular) אחרות העלה אסף באייט. לטענתו, אף על פי שפנייה של נשים מוסלמיות אל הדת מגדילה את האוטונומיה האישית שלהן כשהיא מאפשרת להן מרחב פעולה, עצם פנייתן אל הדת משעקת נורמות פטריארכליות שמצרות את צעדיהן של נשים מוסלמיות שנמצאות בעמדות חברתיות אחרות או מחזיקות באידיאולוגיות אחרות (Bayat 2007, 155–161). רושל טרמן טוענת כנגד מחמוד ואחרות כי הפמיניזם הפוסט-חילוני המוסלמי מעדיף בבירור את ביקורת האימפריאליזם המערבי על פני ביקורת פנימית של חברות מוסלמיות, ומצמצם בכך את הדיון הביקורתי במעמדן של נשים בחברות מוסלמיות (Terman 2016). טרמן מוסיפה וטוענת כי בעטייה של התיאוריה הפמיניסטית הפוסט-חילונית נעשתה הביקורת הפמיניסטית ללא לגיטימית בהקשרים חוץ-מערביים, בגלל החשד לזיקה בינה ובין הפוליטיקה האימפריאליסטית (שם, 80). טרמן מבקרת את אבו לוע'וד על תפיסתה שביקורת פרודוקטיבית היא ביקורת מבפנים, שלא נוכסה בידי קבוצות זרות. טרמן מבקרת את הרעיון ששייכות טהורה לקבוצה היא תנאי לביקורת. לטענתה דרישה זו איננה ריאלי, ולא זו בלבד, היא מונעת כל אפשרות של ביקורת, שהרי ביקורת תמיד מניחה התייחסות מחוץ למבני הפרשנות והידע או בשוליהם (שם, 99). אפשר להרחיב את הטענות הזו ולומר כי הדרישה לשייכות טהורה לקבוצה כתנאי לביקורת מוליכה לעמדה אבסורדית: הרי ברור שגם אבו לוע'וד ואינטלקטואליות רבות אחרות אינן חיות את חייהן של נחקרותיהן, ולאמיתו של דבר זה המצב בהכרח כאשר הפמיניזם האקדמי שואף להתייחס לקבוצות שאינן חלק מהשדה האקדמי.

הוויכוח הזה מזמין אותנו לחשוב על הדימויים המעצבים את תפיסות הכוח בנות זמננו ועל ההשפעה של דימויים אלו. ההנחה שקבוצה פוליטית, על ערכיה ועל האינטרסים שלה, נבנית מתוך מקום שמוגדר על ידי צירים מצטלבים של דיכוי ואפליה יצרה מרחב פוליטי מדומיין המאוכלס בעוד ועוד קבוצות מנוגדות אינטרסים. הדימוי של צירים מצטלבים כמבני כוח עצמאיים שאפשר לנתח אותם ניתוח אנליטי בנפרד זה מזה ולראות את ההצטלבויות שלהם אמנם שכלל את ההבנה של מערכות ממוסדות של אפליה, אבל גם גרם לחידוד המתח בין מאבקים פוליטיים שונים, ויצר בתוך כך את האשליה שהם מאבקים

נפרדים, בלתי תלויים זה בזה. תפיסה זו של המרחב הפוליטי הביאה לידי פרגמנטציה של מרחבים וקולקטיבים ושל המאבקים הפמיניסטיים.<sup>7</sup> הדימוי של צירים נפרדים המסמנים זירות שונות, שיצר את שאלת ההיררכיה בין מנגנוני הדיכוי, יצר גם את האפשרות לחשד כלפי ביקורת שעמדתה (standpoint) שונה מעמדת מושאייה. שיח זה צמצם מרחבים ביקורתיים, באשר על כל ביקורת שאיננה מושמעת מפיהן של שותפות טהורות בקבוצה מעיב החשד שהיא מבטאת את עמדתו של מבנה כוח חיצוני. הסובייקטיביות הפוליטית הצומחת מהשדה ההולך ומתפצל לעוד ועוד קבוצות ומקומות מכילה ממדים שונים של זהות ושייכות שכמעט מן ההכרח שייקלעו לניגוד פוליטי ולהתנגשות ביניהם.

מתוך דימוי זה של השדה הפוליטי הפמיניסטי קשה מאוד לראות ביחסים בין קבוצות שמצויות במקומות שונים רשת תומכת ובסיס לשיתופי פעולה. השילוב בין מודעות לצירים מרובים של כוח ובין הביקורת של השיח הפוסט-חילוני והפוסטקולוניאלי, שערערה על חלותם של מושגי יסוד, צמצם את האפשרות לדיון משמעותי על אפשרות קיומם של גשרים מושגיים או פוליטיים בין קבוצות ושל מבנים אלטרנטיביים של סולידריות או זיקה פוליטית אחרת. מתוך ביקורת על השפעת הדיונים הפוסט-חילוניים על הביקורת הפמיניסטית קוראת טרמן לניסוחה של "ביקורת אחראית", כהגדרתה, ביקורת שפותחת מרחב תיאורטי פוליטי שקולות רבים ככל האפשר מקבלים בו במה ומתאפשרת בו יצירה של אופקי דמיון פוליטי שונים זה מזה ושולובים זה בזה (שם, 100). בתוך כך אפשר לחשוב על קריטריון פנימי להערכה של טענות ביקורתיות בתוך השיח הפמיניסטי: האם הטענות הביקורתיות מאפשרות שגשוג של השיח הביקורתי ושל הפלורליות שלו, או שהן הופכות עוד ועוד זירות של חיים ומחשבה לזירות שאי-אפשר לדבר עליהן ולהתווכח עליהן? (שם, 80).

### סובייקטיביות פוליטית ביקורתית כדרך חיים

בפרק זה אני מבקשת להציע כיוון מחשבה על ביקורת שמאפשרת סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית בת קיימא. ביסוד ההצעה שלי מונחת חזרה למושג הביקורת של פוקו.<sup>8</sup> לפי פוקו, ביקורת היא גישה שמעצבת עמדת חיים ויחסים בין האדם לעולם שנבנים מתוך פרקטיקות ספציפיות (Foucault 1997, 42). מאחר שביקורת מתייחסת למציאות נתונה ברגע היסטורי נתון, אין צורה אחת לביקורת ואי-אפשר לזהות את היחס הביקורתי עם

7 תיאור וניתוח של מקרה אחד של פירוק קולקטיב פמיניסטי בעקבות שיח זהויות אפשר למצוא אצל רונה ברייר-גארב (2004).

8 פוקו כתב את הגותו עוד לפני המהלכים ההיסטוריים שתוארו כאן והשפיע מאוד על המחשבה הביקורתית בתפיסת היחסים בין משמעות, יחסי כוח ופעולה פוליטית. במבט המחדש הזה יש אפוא מעין חזרה לבסיס התיאורטי-פוליטי של רבות מהתיאוריות שתוארו כאן.

פעולה מסוימת כגון התנגדות, מרד, פרודיה או כל פעולה אחרת (שם, 42). עם זאת, מתוך הדיון ההיסטורי באופן שבו צמח רעיון הביקורת, פוקו טוען כי אחד ממאפייניה ההכרחיים הוא המחויבות לאמת. טיבה של האמת משתנה, אך המחויבות לאמת היא שמגדירה את הצורך בביקורת. לפי פוקו, שאלת הביקורת כמחויבות לאמת צומחת היסטורית כשהיא שלובה בשאלות על שליטה בעצמי ובאחרים. לדעת פוקו, ביקורת היא גישה לחיים שמבטאת את הרצון שלא להיות נשלט באופן מסוים (שם, 44).<sup>9</sup> השאיפה שלא להיות נשלט איננה שאיפה לקיום אוטרקי, בלתי מושפע, אלא למציאת היחסים הנכונים בין העצמי ובין גורמי השפעה דוגמת המדינה, הקהילה והמשפחה. לכן, לפי פוקו, גישה ביקורתית מנוגדת לצייתנות לכוח, אבל לאו דווקא מניחה התנתקות מהשפעתו (שם, 46). ביקורת מתקיימת בתוך משולש הכרחי של אמת, כוח ותהליכי סובייקטיביזציה (שם, 57). היא משנה את היחסים של הסובייקט עם צורות הכוח והאמת, ובכך פוגמת בשקיפות של הכוח. על ידי עיצוב מחדש של היחסים בין העצמי לצורות השליטה המקובלות בחברה מסוימת משתנים גם העצמי, שאיפותיו, ראיית העולם שלו ואפשרויות הפעולה שלו.

לאור אפיון זה של ביקורת אפשר להבין את טענתו של פוקו שביקורת היא רפלקסיה על מגבלות (Foucault 2000, 315). ראינו כי ביקורת משנה את היחסים בין מבני הכוח ובין הסובייקט, באשר היא עוסקת בקטגוריות ובנורמות המכוננות את מבני השיח שקובעים מה נתפס כבעל משמעות ומה נותר מעבר לגבולות הניתן לביטוי. מאחר שלפי פוקו גבולות השיח מגבילים את האפשרות של היחיד להתקיים כיצור בעל משמעות, העיסוק בהם הוא גם עיסוק במגבלות שמעצבות את הסובייקטיביות של היחיד ואת המפגש שלו עם העולם (Simons 1995, 30–42). במילים אחרות, באשר ביקורת מנתחת את התהליכים שמייצבים משמעות ומציאות נתונה, היא חושבת מעבר למגבלות שהיחסים החברתיים מטילים על אפשרויות החיים של אדם ומעבר למגבלות המציאות היציבה לכאורה. העיסוק הביקורתי כעיסוק במגבלות המכוננות את עמדת הסובייקט ברגע חברתי מסוים, טוען יוריס וליחה, דורש השעיה, חלקית לפחות, של הפועלות ושל המסגרת הערכית והרעיונית שבתוכה הסובייקטית פועלת. השעיה כזאת מאפשרת לזהות את אפשרויות השינוי שהסובייקטית חשופה להן מעבר לרצונה או לבחירתה (Vlieghe 2010, 155).

לפי פוקו, ההבנה של ביקורת כעיסוק במגבלות הסובייקט אמורה להחליף את המטפורות המרחביות המתארות גבול גיאוגרפי. כפי שכותב פוקו: "עלינו להימנע מהכורח לבחור בין בחוץ לבפנים; עלינו להיות על הגבולות. ביקורת היא ניתוח של מגבלות ורפלקסיה עליהן" (Foucault 2000, 315), ודימוי הביקורת כפעילות שנעשית "מחוץ" לתודעה הגמונית או

<sup>9</sup> פוקו מציג את הניסוח הזה פעמיים. בנוסח השני, הרחב יותר, הוא מתאר את הצמיחה של רעיון הביקורת במאה השש-עשרה באירופה כך: "סוג של צורה תרבותית כללית, גישה שהיא גם פוליטית וגם מוסרית, דרך מחשבה וכו', שהייתי קורא לה בפשטות האמנות של לא להיות נשלט בדרך הזאת ובמחיר הזה" (Foucault 1997, 45).

”מתוך” שייכות לקבוצת אינטרס וזהות מוגדרת מחמיץ את האופי הטרנספורמטיבי שלה ומעודד אשליה של זהויות קבועות ואמיתות שאינן מוטלות בספק. ברצוני להצביע על כמה נקודות שבהן המחשבה של פוקו יכולה להיות מקור פורה להתמודדות עם האתגרים של הסובייקטיבית הפוליטית הפמיניסטית כיום. כאמור, לפי פוקו, ביקורת, כמחשבה על התנאים שמעצבים את המגבלות של פעולות, מחשבות ומבני זהות שנגישים לפרט, מציבה את גבולות האני כתוצר של יחסים דינמיים וממוקמים היסטורית. לכן גם הסובייקטיבית הפוליטית עצמה היא דינמית, מתקיימת ביחסי תלות עם מה שמעבר לה, ולפיכך לעולם איננה יחידה עצמאית. תפיסה זו מאפשרת לראות את האפשרויות המתקיימות מעבר לגבולות הסובייקט כפתח לשינוי ולהתהוות מחשבתית ופוליטית. כמחשבה על הגבול כמגבלה נחשף אזור הגבול כמסמן שינוי באשר הוא מאתגר שוב ושוב את גבולות האפשרי לעיכול, המובן והאפשרי. הגבול במובן זה הוא מרחב תרבותי ואישי שבו תהליכים של פירוק ויצירתיות שלובים יחד לכדי שינוי.<sup>10</sup> על בסיס זה, דווקא נקודות המתח בדיאלוגים בין נשים לגברים, בין קבוצות שונות של נשים או בין אג'נדות פוליטיות מגדריות שונות הופכות למרחב ביקורתי עשיר ומעודד צמיחה. כדרך חיים, היחס הביקורתי נוצר כאוסף של מיומנויות רגשיות, פרקטיות וחברתיות, המאפשרות לחיות את האפקטים המערערים של חיים פוליטיים פמיניסטיים. ביקורת כדרך חיים היא חלק מאתוס של זהות היברידיה משתנה, כזאת שאיננה מאוימת מהעמימות ומערעור היציבות של הקטגוריות המצדיקות את קיומה. הביקורת כאתוס וכאוסף של מיומנויות כאלה מאפשרת לפתח רגישות ולהבין מתי אישה מתקרבת לגבול של תשישות, מתי היא עוברת את הגבול ושוב אין מקשיבים לה, מתי ניסיונה לנסח אלטרנטיבה מתקרבת לגבול המובנות, מתי היא נתקלת בגבולות הדמיון והמחשבה של עצמה. כל אלו אולי אינם מאפשרים למנוע את אותם מקומות של ייאוש, ניתוק ודיסאוריינטציה מתישה שהם חלק מהחיים הפוליטיים, אבל למצער הם מאפשרים לצמצם אותם. תפיסה זו של ביקורת מאפשרת לחשוב על הגדרת-גג ערכית לפמיניזם כפרויקט ביקורתי. הפמיניזם כביקורת הוא מרחב הטרונגי של פרקטיקות שמטרתן עיצוב וכינון צורות של אי-הישלטות. קריטריון זה אינו מגביל את טווח הפרקטיקות שיכולות להיחשב ביקורתיות ואיננו מעדיף צורה אחת שבה מעוצבת אי-הישלטות. לאמיתו של דבר, לנוכח השוני התרבותי הפעולה הביקורתית היא הפרקטיקה שמכוננת ומשמרת מרחב אישי וחברתי המאפשר לנשים, כסובייקטיות פוליטיות, לבחון ולעצב יחסים של אי-הישלטות עם הכוחות המעצבים את המציאות שלהן.

10 גם המשוררת גלוריה אנזלדואה כתבה בזכות עמדת גבול שמאפשרת עמדה של סובייקטיבית פוליטית פמיניסטית, באשר היא יוצרת זהויות היברידיה, צייתניות פחות (Anzaldúa 1987). שלא כמו פוקו, שמציע להשתחרר מהמחשבה על גבולות תרבותיים וחברתיים באמצעות הדימוי המרחבי של גבול גיאוגרפי, אנזלדואה עוסקת באזורי גבול מרחביים, לאומיים ואתניים.

לנוכח הקשר הבל יינתק בין ביקורת לעיצוב של מרחבים של אי-הישלטות, אי-אפשר לחשוב על פמיניזם ועל הסובייקטית הפמיניסטית ללא חירות כערך מכונן. אבל זו איננה חירות מופשטת, המתגלמת בצורה אחת של מחשבה, פעולה או דרך חיים. אין זו גם חירות שלילית במובן הליברלי של אי-התערבות של מבני כוח בעיצוב החיים של הפרט. חירות, על פי פוקו, שלובה אף היא ביחסים בין פרקטיקות של עצמי, כוח ואמת. חירות היא יכולת שאנשים יוצרים כאשר הם מבינים את המגבלה של הכוח, מנכיחים אותה ויוצרים אפשרויות מעבר לה (Foucault 1997, 450).

ייתכן שאי-אפשר לזהות היום חוט מקשר בין צורות שונות של ביקורת כפרקטיקה של חירות ואי-הישלטות שנוקטות נשים מקבוצות שונות במרחבים המסורתיים של הפמיניזם כגון מיניות, שוק העבודה והמשפחה או במרחבים חדשים כגון רשתות חברתיות וטכנולוגיות של פרויקט. האתגר הביקורתי הפמיניסטי התיאורטי והפוליטי הוא ליצור שיח המאפשר הפרייה הדדית בין צורות הפעולה המרובות שנשים יוצרות דרכן מרחבים של חירות מגדרית, אנושית, פוליטית וחברתית.

כאוסף של פרקטיקות הנעשות במרחב עם אחרות ואחרים ומייצרות אפקטים של כוח ואמת, הביקורת נושאת עימה אחריות על האפקטים שהיא מייצרת, על אפשרויות החיים שהיא מכוננת בעבור הפועלות וגם בעבור המושפעים מהעשייה הביקורתית. לכן, חלק בלתי נפרד מהביקורת הוא בחינה עצמית ביקורתית של תיאוריות פמיניסטיות ביחס לסובייקט הפוליטי שהן מכוננות: האם הן מספקות כלים להתמודדות עם גבולות כמגבלות חברתיות, תרבותיות, פוליטיות? האם הן מספקות מרחבים תרבותיים שמעשירים את עמדת הגבול כעמדה של התהוות ויצירה? או אולי הן דווקא הופכות אותם למסוכנים? האם הן מספקות אפשרויות לחירות המחשבה והיצירה?

בסוף הפרק הראשון דיברתי על תקווה כאפקט פוליטי חיוני, המאפשר לאגד רגעים של ערעור לכדי חיים מתמשכים. תקווה, טענתי, מפנה את המבט אל היוצא מהכלל ומאפשרת פרשנות ברוח של שינוי והתהוות לקראת עתיד אחר. לנוכח תפיסת הביקורת הפוקואיאנית שהצגתי כאן, אפשר להבין תקווה כפרקטיקה פרשנית שהיא חלק מאתוס של חקירה ביקורתית צופה פני עתיד. תקווה היא עוד פרקטיקה ביקורתית שבאמצעותה יכולה הסובייקטית הפוליטית להסתכל על המציאות של עולמה ועל מה שנחשב ידע ואמת מתוך הבנה של הקונטינגנטיות והחלקיות שלהם. התקווה, כמיומנות פרשנית פוליטית, מאפשרת מסגרות ידע שמזינות מאמצים של גישור ויצירתיות במפגשים בין סובייקטים שונים.

### במקום סיכום: מבט מקומי

במאמר סקרתי שני דיונים תיאורטיים המעצבים את הסובייקט הפמיניסטי בשיח של השנים האחרונות. טענתי כי דיונים אלו מלמדים על קשיים ביצירת סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית בת קיימא. הקושי הראשון נובע מתפיסה של ביקורת כפעולה שוללת בעיקרה



ומדלדולו של קוטב אפירמטיבי לביקורת. הקושי השני נובע משאלת האפשרות להציב מאפיינים הכרחיים כלשהם לפרויקט הפוליטי הפמיניסטי כבסיס לשותפות פוליטית. הצעת את תפיסת הביקורת של פוקו כהשראה למחשבה מחדש על ביקורת פמיניסטית כמערכת של פרקטיקות שמצטברות לדרך חיים, יחס לעולם ואוסף של מיומנויות שיוצרות עמדה בעולם, עמדה שביסודה היא בין-אישית וקהילתית.

היכן עומד הפמיניזם הישראלי של ימינו, על העשייה העשירה שלו, ביחס לדיונים שהצגתי? לא אוכל לדרון כאן בשאלה זו באופן ממצה; אסתפק אפוא בשרטוט כמה מהאתגרים העולים מהניתוח שהוצג כאן.

אורנה ששון-לוי וזן משגב (2017) מציגים את חקר המגדר בישראל כמחולק לשני סוגים עיקריים – חקר זהויות וחקר מדיניות – ובוחנים את הפעילות לאור שני צירים נושאים, הניאו-ליברליזם והניאו-קולוניאליזם. הם טוענים כי ההתפצלות לקבוצות זהות הולמת אידיאולוגיות ניאו-ליברליות המדגישות אינדיבידואליות, פוגעת באפשרות לסולידריות חברתית ואף מעקרת את ההיבט הפוליטי מן הפוליטיקה של הזהויות (שם, 183).

הניתוח האנליטי שמציגים ששון-לוי ומשגב מראה כי החלוקה לקבוצות זהות מעצבת את המחקר הישראלי ואת השיח האקטיביסטי, כמו שהצגתי בדיון הכללי בפרק השני של המאמר. במציאות כזאת קשה ליצור מחקר רפלקסיבי שמרחיק מעבר לחלוקה לקבוצות זהות ובודק את ההשלכות של הפיצולים המאפיינים סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית עכשווית בהקשר הישראלי. אם כן, אחד האתגרים של הפמיניזם היום הוא יצירת פלטפורמות אקטיביסטיות ומחקריות שיאפשרו דיאלוגים משמעותיים בין קבוצות, כדי שאלה יצמיחו צורות ידע חדשות. תפקידן של פלטפורמות אלו הוא לחרוג מהמבנים הביקורתיים שמראש יצרו שורה של נתקים בין קבוצות שונות של זהות ועשייה וליצור מרחבים של ביקורתיות מפרה, שמאפשרת ריבוי שיח פמיניסטי מחוץ לגבולות המוכרים של צירי מעמד ואתניות, דת ולאום.

הפמיניזם הישראלי בן זמננו מתמודד עם סוגיות רבות העוסקות בגבולות המעצבים את המרחב הפוליטי והחברתי. שאלות של הגירה, שינויים במבני השוק ושינויים במבני המשפחה מעסיקים כיום חוקרות מגדר בישראל.<sup>11</sup> שאלת הגבולות של מדינת ישראל והשאלה כיצד שליטתה בשטחי יהודה ושומרון מעצבת את המציאות המגדרית בשני צידי הקו הירוק – גם הן מוקד למחקר מגדרי פמיניסטי, בארץ ובעולם, ולפעילות פמיניסטית לאורך השנים; אם כי יש לציין שרוב המחקר שעוסק במפורש בהשפעות של שליטת ישראל בשטחי יהודה ושומרון נעשה מחוץ לישראל.<sup>12</sup>

11 דוגמאות אחדות מהשנים האחרונות: גולדין וקמפ 2008; הלפרן 2013; Hamdan-Saliba and Fenster 2012; Abu-Rabia-Queder and Weiner-Levy 2013; Benjamin 2016; Kemp and Kfir 2016; Hacker 2017.

12 גם ששון-לוי ומרחב מציינים את מיעוטו הבולט של מחקר ישיר על ההיבטים המגדריים של שלטון ישראל בשטחי יהודה ושומרון (ששון-לוי ומרחב 2017, 180).

דגש פוליטי ומחקרי מיוחד מושם בשאלת המגבלות המושתות על נשים וגופן במרחב הציבורי, בעיקר על ידי הטמעה של עקרונות דתיים יהודיים במרחבים ציבוריים כגון הצבא והאקדמיה. שירותן של נשים בצבא, הדרת נשים ממרחבים ציבוריים, הקמת מסלולי לימוד נפרדים לחרדים וחרדיות באוניברסיטאות והדתה במערכת החינוך – כל הסוגיות האלה מעלות בצורה חדה את שאלת ערכי היסוד של הפמיניזם, אם ישנם כאלה. על רקע זה ולנוכח עלייתם של כוחות שמרניים אנטי-דמוקרטיים ברחבי העולם המערבי, מפתה לחזור לפיסות היסוד של הפמיניזם ולהציב את הרציונליות ואת האוניברסליות לכאורה של הערכים הליברליים כנגד תפיסות המזוהות עם הדת – גם אם המחיר הוא צמצום מרחבי הביקורת על היחס המורכב בין הליברליזם לפמיניזם. אשר לדיון בנושאים אלו, שמתקיים בכמות ציבוריות, פוליטיות ומחקריות, נשאלת השאלה בשם מי הקולות הפמיניסטיים מדברים ואם אפשר להחיל מונחים כגון הדרה על תופעות חברתיות מבלי להניח מראש הנחות נורמטיביות שנויות במחלוקת כשלעצמן.

למרות החשש שאנו נמצאות במדרון חלקלק שסופו בנישולן של נשים מזכויות בסיסיות, ייתכן שדווקא ברגע תרבותי-היסטורי זה נקרית לנו ההזדמנות להציע סדר פוליטי שחורג מגבולות שמייצבים זהויות עצמאיות, נפרדות זו מזו, ומסכלים את עיצובו של חזון פמיניסטי רחב. במקום ליצור הזדהות דמיונית עם העמדה החופשית הליברלית – שמעולם לא ראתה בנשים סובייקט שווה – ולתרום בכך למחיקתן של אפשרויות מורכבות לחיות לאור ערכים של חירות ושוויון, אולי נפתח פתח ליצירת מרחבים של דיאלוגים ביקורתיים המכירים בתלות ההדדית בין נשים ממגזרים שונים ובין קבוצות מגדר שונות, ובפגיעות שכרוכה בתלות הזאת.

אמנם הפחד, כאפקט פוליטי, הוא לעיתים ריאלי, ואין לפסול תסריטים דיסטופיים ולהכריז שהם בלתי אפשריים, אבל פוליטיקה מבוססת דיאלוג ושיתוף מחייבת לחשוב מחדש על משאבי הרגשות הפוליטיים שאמורים לכונן פוליטיקה פמיניסטית. העתיד, כפי שטענתי, הוא משאב: הפקרתו לעיצוב בידיהם של כוחות עוינים היא ויתור לא הכרחי שמחירו כבד.

האתגר שעומד כיום לפני המחשבה הפמיניסטית הוא פיתוח שדות של מחשבה על המרחב הציבורי לא רק דרך קטגוריות של הדרה לעומת חופש תנועה, קטגוריות שמעוגנות היסטורית ומושגית בתפיסה הפמיניסטית הליברלית, אלא דרך שיח מורכב על הצורות שבהן נשים מאכלסות מרחבים שונים ועל היחס בין מרחבים גיאוגרפיים, תרבותיים ונפשיים. מעניין יהיה ליצור ידע שצומח מהבנת הטכניקות השונות שמשמש ממגזרים שונים משתמשות בהן במרחבים שונים כדי ליצור מרחבים של חירות ולשאת ולתת מחדש עם הסדרים ממוגדרים של כוח. אולי אז תוכל ביקורת פמיניסטית ליצור כלים מורכבים יותר להבין את האופן שבו מרחבים ציבוריים מקבלים משמעות ומונגשים לסובייקטים ממוגדרים או נחסמים לפניהם. מודעות לתלות ההדדית בין קבוצות, והפגיעות שהיא חלק מהתלות

הזאת, כהיבטים מכוננים של סובייקטיביות פוליטית, צריכות לשמש נקודת מוצא חדשה למחשבה על מרחבים ביקורתיים פמיניסטיים. צורות רדיקליות של זמן, היסטוריה, מנעד של רגשות פוליטיים כגון תקווה, גאווה, אהווה – כל אלה נאספים לכדי סובייקטיביות שהיא כמו נקודת כובד המאגדת רגעים כפויים או יזומים של שינוי, רגעים מענגים, משעשעים או מאיימים. תפקידה של התיאוריה הפמיניסטית בימינו והאתגר שלה הוא להעשיר את הדרכים שבהן אפשר לחיות גוף ומגדר. העושר הזה דורש משאבים של רגש, דמיון ושפה שיאפשרו לאינדיבידואלים למצוא ולהמציא מחדש את מקומם בעולם וליצור לנשים ולגברים אפשרויות לסלול לעצמן ולעצמם דרכים צדדיות לפעול, להתמקם ביחס לעולמן או עולמם וליצור נרטיב עצמי ובין-דורי שאוסף את רגעי הערעור, התסכול, המאבק והזעם לדרך חיים בת קיימא ואפקטיבית.

### ביבליוגרפיה

- אלתוסר, לואי, 2003 [1969]. על האידיאולוגיה: מנגנוני המדינה האידיאולוגיים, בתרגום אריאלה אזולאי, תל אביב: רסלינג.
- אסד, טלאל, 2010. כינון החילוניות: נצרות, אסלאם, מודרניות, בתרגום זהר כוכבי, תל אביב: רסלינג.
- בנג'מין, ג'סיקה, 2005. כבלי האהבה: פסיכואנליזה, פמיניזם ובעיית השליטה, בתרגום תמר אלמוג, אור יהודה: דביר.
- ברייר-גארב, רונה, 2004. "תרגיל בהשמדה עצמית: פוליטיקה פמיניסטית באקדמיה", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 221–229.
- גולדין, סיגל, ואדריאנה קמפ, 2008. "זרות ופוריות: הביור-פוליטיקה של הגירת עבודה, גוף ומגדר", יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 258–287.
- הלפרן, רוני (עורכת), 2013. היכן אני נמצאת: פרספקטיבות מגדריות על מרחב, אבן יהודה: המכללה האקדמית בית ברל וקרן פרידריך אברט.
- קאנט, עמנואל, 2009 [1784]. מהי נאורות? מאמרים פוליטיים, בתרגום יפתח הלרמן-כרמל, תל אביב: רסלינג.
- \_\_\_\_\_, 2010 [1785]. הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות, בתרגום חנן אלשטיין, תל אביב: ידיעות ספרים.
- ששון-לוי, אורנה, וחן משגב, 2017. "חקר מגדר בישראל בתחילת המאה ה-21: בין נאו-ליברליזם לבין נאו-קולוניאליזם", מגמות נא(2), עמ' 165–202.

- Abu-Lughod, Lila, 2002. "Do Muslim Women Really Need Saving? Anthropological Reflections on Cultural Relativism and Its Others," *American Anthropologist* 104(3), pp. 783–790.
- , 2013. *Do Muslim Women Need Saving?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Abu-Rabia-Queder, Sarab, and Naomi Weiner-Levy, 2013. "Between Local and Foreign Structures: Exploring the Agency of Palestinian Women in Israel," *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 20(1), pp. 88–108.
- Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, trans. Daniel Heller Roazen, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Ahmed, Sara, 2006. *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*, Durham, NC: Duke University Press.
- , 2017. *Living a Feminist Life*, Durham, NC: Duke University Press.
- Allen, Amy, 2015. "Emancipation without Utopia: Subjection, Modernity, and the Normative Claims of Feminist Critical Theory," *Hypatia* 30(3), pp. 513–529.
- Anidjar, Gil, 2006. "Secularism," *Critical Inquiry* 33(1), pp. 52–77.
- Anzaldúa, Gloria E., 1987. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*, San Francisco: Aunt Lute Books.
- Appadurai, Arjun, 2013. *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Conditions*, London and New York: Verso.
- Bayat, Asef, 2007. *Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Benjamin, Orly, 2016. *Gendering Israel's Outsourcing: The Erasure of Employees' Caring Skills*, New York: Palgrave Macmillan.
- Braidotti, Rosi, 2009, "Introduction: Learning from the Future," *Australian Feminist Studies* 24(59), pp. 3–9.
- , 2013. *The Posthuman*, Cambridge: Polity Press.
- Butler, Judith, 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- , 2004. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, London: Verso.
- Chodorow, Nancy, 1989. *Feminism and Psychoanalytic Theory*, New Haven, CT and Cambridge, UK: Yale University Press and Polity Press.
- Colebrook, Claire, 2010. "Toxic Feminism: Hope and Hopelessness after Feminism," *Journal for Cultural Research* 14(4), pp. 323–335.
- Foucault, Michel, 1983. "The Subject and Power," in Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow (eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago: Chicago University Press, pp. 208–226.

- , 1997. "What is Critique?" in *The Politics of Truth*, ed. Lotringer Sylvere, New York: Semiotext(e), pp. 41–81.
- , 2000. "What is Enlightenment?" in *Power (The Essential Works of Michel Foucault, 1954–1984, 3)*, ed. James D. Faubion, New York: Penguin Books, pp. 303–319.
- Gilligan, Carol, 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hacker, Daphna, 2017. *Legalized Families in the Era of Bordered Globalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamdan-Saliba, Hanaa, and Tovi Fenster, 2012. "Tactics and Strategies of Power: The Construction of Spaces of Belonging for Palestinian Women in Jaffa–Tel Aviv," *Women's Studies International Forum* 35(4), pp. 203–213.
- Hemmings, Clare, 2010. *Why Stories Matter: The Political Grammar of Feminist Theory*, Durham, NC: Duke University Press.
- Hennessy, Rosemary, 1993. "Women's Lives/ Feminist Knowledge: Feminist Standpoint as Ideology Critique," *Hypatia* 8(1), pp. 14–34.
- Heyes, Cressida, 1997. "Anti-Essentialism in Practice: Carol Gilligan and Feminist Philosophy," *Hypatia* 12(3), pp. 142–163.
- Irigaray, Luce, 1993. *An Ethics of Sexual Difference*, trans. Carolyn Burke and Gilliam C. Gill, New York: Cornell University Press.
- , 1996. "Thinking Life as Relation: An Interview with Luce Irigaray," *Man and World* 29(4), pp. 343–360.
- Kemp, Adriana, and Nelly Kfir, 2016. "Wanted Workers but Unwanted Mothers: Mobilizing Moral Claims on Migrant Care Workers' Families in Israel," *Social Problems* 63(3), pp. 373–394.
- Kittay, Eva Feder, 1999. *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*, New York: Routledge.
- MacKinnon, Catharine A, 1982, "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory," *Signs* 7(3), pp. 515–544.
- Mahmood, Saba, 2005. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton: Princeton University Press.
- , 2006. "Secularism, Hermeneutics, and Empire: The Politics of Islamic Reformation," *Public Culture* 18(2), pp. 323–347.
- , 2008, "Feminism, Democracy, and Empire: Islam and the War on Terror," in Joan Wallach Scott (ed.), *Women's Studies on the Edge*, Durham, NC: Duke University Press, pp. 81–114.

- Nussbaum, Martha, 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Oliver, Kelly 2001. *Witnessing: Beyond Recognition*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rozmarin, Miri, 2011. *Creating Oneself: Agency, Desire and Feminist Transformations*, Oxford: Peter Lang.
- , 2017. *Vulnerable Futures, Transformative Pasts: On Vulnerability, Temporality, and Ethics*, Oxford: Peter Lang.
- Sa'ar, Amalia, and Sigal Gooldin, 2009. "Intense Engagement: Young Women in Israel Forging Feminist Subjectivities," *Women's Studies International Forum* 32(3), pp. 179–188.
- Sa'ar, Amalia, Alisa C. Lewin, and Dalit Simchai, 2017. "Feminist Identifications across the Ethnic-National Divide: Jewish and Palestinian Students in Israel," *Ethnic and Racial Studies* 40(6), pp. 1026–1045.
- Sedgwick, Eve Kosovsky, 2003. *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*, Durham, NC: Duke University Press.
- Simons, Jon, 1995. *Foucault and the Political*, New York: Routledge.
- Stone, Alison, 2007. "On the Genealogy of Women: A Defence of Anti-Essentialism," in Stacy Gillis, Gillian Howie, and Rebecca Munford (eds.), *Third Wave Feminism: A Critical Exploration* (expanded second edition), London: Palgrave Macmillan, pp. 16–29.
- Terman, Rochelle, 2016. "Islamophobia, Feminism and the Politics of Critique," *Theory, Culture & Society* 33(2), pp. 77–102.
- Tronto, Joan, 1993. *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, New York: Routledge.
- Vlieghe, Joris, 2010. "Judith Butler and the Public Dimension of the Body: Education, Critique and Corporeal Vulnerability," *Journal of Philosophy of Education* 44(1), pp. 153–170.
- Wiegman, Robyn, 2010. "The Intimacy of Critique, Ruminations on Feminism as a Living Thing," *Feminist Theory* 11(1), pp. 79–84.
- , 2014. "The Times We're in: Queer Feminist Criticism and the Reparative 'Turn'," *Feminist Theory* 15(1), pp. 4–25.
- Yuval-Davis, Nira, 2012. "Dialogical Epistemology: An Intersectional Resistance to the 'Oppression Olympics'," *Gender and Society* 26(1), pp. 46–54.